

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1999 metai

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2000

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1999

VILNIUS 2000

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1999

VILNIUS 2000

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo Universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus Universitetas

Algirdas GIRININKAS
Lietuvos istorijos institutas

Vytautas MERKYS (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Vacys MILIUS
Lietuvos istorijos institutas

Edmundas RIMŠA (pirm. pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Antanas TYLA
Lietuvos istorijos institutas

Redakcinės kolegijos adresas:
Kražių g. 5, 2001 Vilnius

<http://www.crosswinds.net/~istorija/lim.html>

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISSN 0202-3342
ISBN 9986-780-33-0

© Lietuvos istorijos institutas, 2000
© Straipsnių autoriai, 2000

RECENZIJOS. APŽVALGOS, ANOTACIJOS

Henryk Łowmiański, Polityka Jagiellonów. Do druku przygotował Krzysztof Pietkiewicz. – Poznań, 1999. XII. – 673 p.

Poznanės Adomo Mickevičiaus universiteto prof. Henriko Łowmiańskio (1898–1984) sukurtos lituanistinių istorijos tyrinėjimų mokyklos mokiniai paskelbė dar vieną pomir-tinį Mokytojo darbą. Iš rankraštinio profesoriaus palikimo jie išleido didelę monografiją „Jogailaičių politika“. Šis mokslininko darbas mažai kam buvo žinomas, gal tik pačiam autoriui, o pats jis apie tai niekam nekalbėjo. Darbas atrastas tik po istoriko mirties, visą jo rankraštinių palikimą atidavus saugoti į Lenkijos mokslų akademijos archyvą Poznanėje. Rankraštis panašus į universitetinių paskaitų ciklą, bet tokių H. Łowmiańskis niekur niekada neskaitė. Leidinio rengėjas Krzysztofą Pietkiewiczį nustatė, jog pirmoji „Politikos“ dalis iš 1385–1492 m. turėjo būti parašyta Antrojo pasaulinio karo metais (po 1942 m.), kai istorikas dirbo Vilniaus valstybiniame archyve; antroji, iš 1492–1572 m., – apie 1948 m., jau Poznanėje.

Rankraščio rengėjai spaudai išsaugojo H. Łowmiańskio naudotą medžiagos dėsty-mo tvarką, mažai ką trumpino. Knyga suskirstyta į keturias dalis: „I. Bendroje kovoje su Vokiečių ordinu (1386–1444)“, „II. Paženklinti personaline unija. Kazimiero Jogailai-čio laikai“, „III. Politinių sprendimų laikai (1492–1548)“, „IV. Žygimanto Augusto lai-kai (1548–1572)“. Visos keturios dalys išskleistos per XXIII atskirai sunumeruotus skyrius. Iš esmės tai Jogailaičių istorijos Lenkijoje periodizacija, pvz., 1) Lenkijos ir Lietuvos unija nuo Krėvos iki Horodlės (1386–1444), 2) Vokiečių ordino sutriuškini-mas (1385–1422), 3) Unijos krizė (1429–1440), 4) Didvalstybiška politika 1385–1444 m. ir kt. Per tvarkingą, išsamų planą H. Łowmiańskis įsigilina ir atskleidžia Jogailos ir jo vaikaičių darbus, t. y. politinę dinastijos istoriją, kuri pavirsta vienu iš sudėtinių Lenkijos ir Lietuvos istorijos elementų. Be abejonės, Lenkijos istorija autoriui yra atspirties taškas. Naujausiame prof. Łowmiańskio leidinyje nerasime ūkio, socialinių santykių, kultū-ros istorijos. Vien tik politiką. Profesoriaus nuomone, svarbiausios dinastijos problemos yra tokios: Jogailos tapimas Lenkijos karaliumi; Lietuvos ir Lenkijos unijos, sąjungos, susitarimai, bendradarbiavimas; per sąjungą su Lietuva Lenkija pavirsta didvalstybe ir vienu iš europinės politikos subjektų Vidurio, Rytų ir Pietryčių Europoje; santykiai su

Vokiečių ordinu, vėliau su Prūsija. Santykį pamatavę gauname, kad Lenkijos ir Lietuvos, lenkų ir lietuvių santykiams paskirta daugiausia knygos puslapių. H. Łowmiański nusižymi aiškias problemines medžiagos išdėstymo gaires (p. 13–14): Jogailos dinastija, kaip savarankiškas politinis veiksnys, ir skirtingi jos interesai Lenkijoje ir Lietuvoje; Jogailaičių valdomų valstybių visuomenių politiniai poreikiai, norai ir siekimai; pagaliau visų šių politinių veiksnių su(si)derinimas ir jo rezultatai.

Jogailaičių politika apibūdinama sugebėjimais surasti atramą pusiausvyrai tarp visų suinteresuotų politinių jėgų (veiksnių) ir tuos svertus išlaikyti. Viskas natūraliai užsimezga Jogailos laikais. H. Łowmiański Lietuvą iš pradžių atskleidžia kaip Lenkijos politikos ir didelių siekių objektą, kuris turi būti prarytas, laikantis lapidarinių inkorporacinių Krėvos akto klauzulių. Jis atidžiai peržvelgia Vytauto veiklą, Jogailos pozicijų kitimą ir keitimąsi: nuo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) prijungimo prie Lenkijos (*applicare, incorporare*) 1386–1392 m. iki atsargaus pritarimo Vytauto ir Lietuvos savarankiškumo siekiams, sąjunginių ryšių nenutraukiant. Lenkijai buvo per sunku realizuoti inkorporacinę maksimą, nes šiaip jau buvo gana nežymi Europos karalystė, kad prarytų Rytų Europos milžiną, – sutriktų virškinimas. Tačiau turėjo jėgos sulaukyti krikščionišką Lietuvą nuo visiško suverenumo teikiamų malonumų. Švitrigailos ir Žygimanto Kęstutaičio laikai lietuviams paliudijo, kaip sunku bus realizuoti savarankiškumo siekius. O lenkai pastarojo asmenyje gavo įsitikinti, jog net prolenkiškas lietuvių valdovas nebus aklas ir klusnus jų vasalas. Juolab kad Vytauto laikais arenoje pasirodė lietuvių bajorija – su ypač išprususia jos diduomene, ponais. Lenkų riterija iš paties Jogailos turėjo išplėšusi sau teisę ateityje rinkti karalių. Jogailaičiams teko ne juokais rūpintis savo sosto Krokuvoje paveldėjimo garantijomis. Vilniuje, lietuvių diduomenei remiant, šis buvo ramiai paveldimas. Nuo 1447 m. daugumai būsimųjų Lenkijos karalių Lietuva tampa atspirtimi šiuoliui į Krokuvą. Reziduojančios Krokuvoje dinastijos interesus aiškus – išsaugoti savarankišką LDK. Taip užsimezgė Jogailaičių dinastinė politika. Lietuva – vienas iš svarbiausių jos veiksnių. Prof. Łowmiański pabrėžia, kad Lietuva niekada nesukūrė su Lenkija vieningos valstybės, net po Liublino unijos išliko administracinis dualizmas (p. 56). Vis dėlto jam labiausiai imponuoja Lenkijos ir Lietuvos personalinės dvejų savarankiškų valstybių unijos sistema. Jis žavisi Lietuvos ponų išmintingu diplomatiniu manevru, kai Lenkijos karaliaus vietininku į Vilnių atsiųstas karalaitis Kazimieras 1440 m. paskelbiamas didžiuoju kunigaikščiu. Profesorius vartoja sąvokas: politinė lietuvių branda; personalinė unija abiem subjektams teikė naudos, todėl bendradarbiavimo nesiekiami nutraukti; lenkų puoselėjamos inkorporacinės unijinės pozicijos labai susilpnėjo. Lietuvos padėtį nuo XV a. pabaigos komplikavo rytuose stiprėjanti Maskvos valstybė: prasidėjo karai ir rytinių žemių praradimas. Lietuviai ieškojo Lenkijos paramos. Šiai jau buvo lengviau diktuoti sąlygas Lietuvai. H. Łowmiański pastebi, kad užsišpyrę lenkai pagalbą žadėjo tik už inkorporacinę Lietuvai uniją. Lietuviai tokiai lyg ir pritaria 1501 m. Tačiau prof. Łowmiański įrodo, jog unija inkorporacinė tik žodžiais, popieriuje, todėl vėl pagiria išmintingas lietuvių verbalines nuolaidas (p. 377). Abiejų Žygimantų valdymo laikus XVI a. reikia laikyti dinastinės politikos saulėlydžiu. Dinas-

tijos interesai pamažu virto tautinės lenkų valstybės politika. Unijiniai lietuvių bajorijos, ponus atėmus, ukrainietiški žemių diduomenės ir Palenkės bajorų siekiai ėmė sutapti su lenkų. Lenkijos siektą unijos su LDK realizavimą profesorius iš dalies susiejo su viena iš Karūnos vidaus politinio gyvenimo aktualijų: didikų valdomų karališkų žemių sugrąžinimas valstybei, siekiant padidinti įplaukas krašto gynybai (privilegijų egzekucija), kurių poreikis Livonijos karo metais nuolat didėjo. Lenkų bajorija seimuose reikalavo didikų žemių egzekucijos ir be jos nesirengė apsidėti nuolatinais mokesčiais, o Žygimantas Augustas suprato, kad lenkų riterijos parama prieš Maskvą neišvengiama. Tie lenkų seimai kartu pareikalavė įvykdyti inkorporacinius unijos su LDK privilegijų postulatus. Postūmiu link Liublino unijos patarnavo LDK įklimpimas Livonijos kare. Priartėta prie vieningos lenkų ir lietuvių valstybės atsiradimo. Prof. Łowmiański, pasinaudodamas Oskaro Haleckio tyrimais, Liublino uniją atskleidžia kaip be gailėsčio į kampa įgintų lietuvių faktišką prijungimą prie Lenkijos iš jėgos pozicijų padiktuojant pačias nepalankiausias unijos sąlygas: pietinėms rusiškoms žemėms (Ukraina) ir Palenkei – o tai pusė LDK teritorijos – be sentimentų pritaikomos inkorporacinės unijų aktų klauzulės.

H. Łowmiański darbe Lenkijos valdančioji klasė, ne dinastija, retkarčiais pristatoma kaip nenuolaidi, užsispyrusi. Jau gerokai link medžiagos dėstymo galo jis pasako labai svarbią mintį, kuri paryškina svarbią kietos Lenkijos laikysenos LDK atžvilgiu priežastį: Jogailaičių laikais buferinės valstybės, t. y. Lietuva, Čekija, Vengrija, pridengė Lenkiją nuo Maskvos ir Turkijos grėsmės (p. 442). Ši profesoriaus išvada leidžia lenkų diduomenės poziciją pavadinti savanaudiška ir netoliaregiška ir pastebėti dinastijos galimybių lemti įvykius ribas. Daugelis dalykų Lietuvoje ir Lenkijoje priklausė nuo valdančiojo elito pozicijų.

Dinastija, kaip politikos subjektas, turėjo naudos iš Lietuvos ir Lenkijos sąjungos, bendradarbiavimo, unijų. Ji tapo įtakingu Rytų ir Vidurio Europos politikos veiksmu (periodiškai karaliavo Čekijoje ir Vengrijoje), lygiaverčiu Laterano (Vatikanu), Imperijos ir kitų partneriu. Į deramas tarptautines aukštumas iškilo Lenkijos Karalystės vardas. Tuo tarpu Lietuva Europoje vis dažniau suvokiama kaip Lenkijos provincija. Metropolija ją dažniausiai dotuoja? Taip stipriai prof. Łowmiański nepasako, bet šių motyvų nevengia, nors neskiria jiems didesnio dėmesio. Dinastijos, valdančiojo elito, tautų ir bendruomenių iš abiejų Jogailaičių valstybių bendradarbiavimo gaunamos naudos klausimas tebelieka silpniausiai atskleistas unijų istorijoje. Antai lietuviams nesikišant į 13-os metų karą su Vokiečių ordinu XV a. viduryje, Lenkija su dideliu vargu pasijungė Dancigą (Gdanską), užvaldė Vyslos žiotis, bet, liūdnei konstatuoja H. Łowmiański, vokiškoji Prūsija išliko. Ar didelę paramą lenkai suteikė lietuviams karuose su Maskva? – lenkai LDK kariuomenėje dažniausiai buvo už Lietuvos išdo pinigus samdyti algininkai. Sudėtinga problema, kam unijos naudingesnės, tai reikalauja atskirų tyrimų. Čia susisipynę dinastiniai, juridiniai, politiniai, ekonominiai, labai žmogiški emociniai interesai. Klausimo istoriografija pradėjo šeštą šimtmetį. Problemą reikia spręsti, kad ateityje būtų išvengta supaprastintų išvadų, pvz., Krėvos unija naudinga vien tik Lietuvai, jos nauda

Lenkijai menka¹. Kai kuriuos seno lenkų ir lietuvių ginčo dėl unijų akcentus prof. H. Łowmiański argumentuotai dėlioja ne pirmųjų naudai. Pvz., Jogailos kvietimo karaliauti iniciatyva priklausė lenkams (p. 39), neigia kieno nors intrigėles, skatinusias Vytautą karūnuotis – tai lietuvių visuomenės poreikis (p. 125, 129)². Žinoma, atrasime ir pase-nusių tvirtinimų, kuriems lietuvis nepritaras: lietuviai pabėgo iš Žalgirio mūšio kovos pradžioje, vieni lenkai jį laimėjo (p. 113). Tačiau pati svarbiausia H. Łowmiański metodinė išėities pozicija yra ypač reikšminga, palengvinusi jam politinių istorinių įvykių dėstymą, neįvėlusį į visokiausias išlygas *de facto* ir *de jure* – tai atožvalga į savaran-kiškos Lietuvos valstybės egzistavimą ar po unijomis, ar be jų. Jis nelaiko LDK Lenkijos Karalystės vasalu, teritorija, subjektu ir t. t. Daugiausia Lietuva – Jogailaičių dinastijos nuosavybė.

Tikri Lenkijos istorijos aspektai – politika Vengrijoje, Čekijoje, santykiai su turkais, Habsburgais, Moldavija ir Valakija (Rumunija) ir kt. – knygoje nėra taip giliai ir išsamiai atskleisti, kuo pasižymi Lenkijos ir Lietuvos santykiams paskirti skyriai. Kai kur tai tik žinomų XIX a. pabaigos – XX a. pirmosios pusės Lenkijos istorikų darbų sintezė. Ant-roji darbo pusė, skirta 1492–1572 m., anot „Įvado“ autoriaus, parašyta po karo. Jame matyti, kad prof. Łowmiański dar nebuvo atitrūkęs nuo LDK istorijos ir įsigilinęs į Lenkijos istorijos subtilybes, išskyrus to laikotarpio lenkų ir lietuvių reikalus.

Šis darbas liudija H. Łowmiański kaip didį Lietuvos istorijos tyrinėtoją, žinovą, Mokytoją. Jo, kaip istoriko, pilietinė, politinė pozicija yra išskirtinė ir pamokanti. Veng-damas angažavimosi, jis tarnavo tik Jo didenybei istorijos šaltiniui. Dėl to netapo šimta-procentiniu lenkų istoriku, bet nepavirto lietuvių. Čia slypi jo minčių ir išvadų laisvės šaknys. Knyga išleista laiku, dėl profesionaliai atliktos šaltinių analizės ir interpretacijų nėra trupučio nepasenusi, tad be galo vertinga. Tai Mokytojo testamentas ir pamokymai istorikui lituanistui ateityje. Naujausioji lituanistinė lenkų istoriografija dažnai stokoja tokio erdvaus, plataus, objektyvaus, kartu preciziško žvilgsnio, koks būdingas profeso-riui Łowmiańskiui.

Artūras D u b o n i s

---

¹ G. B ł a s z c z y k, *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczes-ności*, t. 1: *Trudne początki*, Poznań, 1998, p. 227.

² Ten pat, p. 200, 218: unijos iniciatyva galbūt atėjo iš Jogailos. Ir dar iš naujausios lituanistinės lenkų istoriografijos: Vytauto karūnavimo planas gimė imperatoriaus Zigmanto galvoje 1428 m. Vytau-tas jį priėmė, pripažino savu ir nuosekliai realizavo. G. B ł a s z c z y k, *Burza koronacyjna: dramatyczny fragment stosunków polsko-litewskich w XV wieku*, Poznań, 1998, p. 173.

Lietuva žemėlapiuose = Lithuania on the map, Lietuvos nacionalinio muziejaus b-ka, t. 2. [Vilnius, 1999. 152 p.]

Leidiny skirtas parodai „Lietuva žemėlapiuose“, kuri buvo eksponuota Lietuvos nacionaliniame muziejuje 1999 m. rugsėjo 26 – gruodžio 11 d. Katalogas išleistas serijoje „Lietuvos nacionalinio muziejaus biblioteka“. Tai žemėlapių spalvotų reprodukcijų A3 formato (žemėlapių dydis sumažintas) albumas, orientuotas į knygą siūtais lapų lankais, klijuotu minkštu labai standžiu viršeliu.

Iliustracijų anotacijos pateiktos lietuvių ir anglų kalbomis. Žemėlapių aprašymo schema: pavadinimas, mastelis, autorius, sudarymo metai, spausdinimo vieta, leidimo metai, legenda, žemėlapių dydis, jo dydis su lapo paraštėmis, saugojimo vieta. Pateikti 85 žemėlapiai, atspindintys Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir jos sienų raidą XV– XX a.

Paroda paruošta iš Lietuvos nacionalinio muziejaus rinkinių (63 žemėlapiai), pasitelkiant eksponatų iš Vilniaus universiteto (11 žemėlapių) ir Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos (9 žemėlapiai). Dviejų atvejų priklausomybė rinkiniui kataloge nenurodyta.

Be abejonės, katalogas bus naudingas ir Lietuvos, ir Baltarusijos istorikams bei istorijos mylėtojams kaip albumas mažai žinomų žemėlapių reprodukcijų, tapusių prieinamais tik juos paskelbus šiame leidinyje. Paminėsime, kad katalogo tiražas pakankamai didelis – 1000 vnt.

Greta visų leidinio privalumų reikėtų pažymėti, kad įvadinis straipsnis yra nepaprastai lakoniškas, užimantis mažiau kaip du puslapius. Todėl skaitytojui teks pačiam analizuoti jo dėmesiui pateiktus žemėlapius.

Padėtų kiek pataiso anotacijos prie žemėlapių, kuriose kartais yra svarbių žemėlapių detalių – pirmą kartą pasirodžiusių miestų ar upių pavadinimų.

Iš bendrų pastabų leidiniui galima nurodyti tris: iliustracijos nenumuotos, todėl sunku pateikti nuorodą į konkretų žemėlapi; nėra vieningo aprašymo, tiksliau, jis ne visur pilnas – ne visada yra mastelis, išleidimo data ir vieta arba šalis, kurioje žemėlapis buvo išleistas; nenurodytas originalo sumažinimo santykis.

Sudarytojai turėjo galvoje, kad skaitytojas privalo žinoti, jog iki XIX a. žemėlapiai buvo spalvinami ranka, nes tekste niekur ši detalė nėra pažymėta. Tai gali klaidinti nepakankamai išprususį skaitytoją.

Reikia apgailestauti, kad iš 85 žemėlapių 8, t. y. kas dešimtas, išspausdinti su poligrafiniu broku. Pasislinkusios spalvos 42, 48–49, 50–51, 60–61, 62–63, 74–75 puslapiuose. Dėl to daugelyje išvardytų puslapių legendos smulkiomis raidėmis praktiškai neįskaitomos.

Tekste anglų kalba, padedančiame nelietuviui katalogo skaitytojui, labai nepasisekė pirmam originaliam lietuviškam 1900 m. žemėlapiui (įrašai lietuvių kalba lotyniškais rašmenimis) su pavaizduotu lietuvišku-latvišku kraštu, – jis per apsirikimą pavadintas „Latvijos žemės Lietuvoje“ (p. 96). Tačiau, atrodo, tai vienintelis netikslumas aiškiam ir suprantamame katalogo tekste anglų kalba.

Toliau pabandysime trumpai apžvelgti žemėlapius, pateikdami keletą pastebėjimų leidinio sudarytojams. Patogumo dėlei tekstas suskirstytas į nedideles temas.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės herbas žemėlapiuose

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės herbas vaizduojamas 16 iš 85 žemėlapių, t. y. kas penktas žemėlapis yra su Vytimi. Daugiausia tai XVII–XVIII a. žemėlapiai. Žemėlapiai su Vytimi, pateikti parodos kataloge, buvo išspausdinti Amsterdame 1613–1750 m. (6 vnt.), Niurnberge 1749 ir 1757 m. (2 vnt.), Sankt Peterburge 1800 m. (1 vnt.), ikikarinėje Lietuvoje (1 vnt.), po karo JAV (2 vnt.) ir Italijoje (1 vnt.), dabartinėje nepriklausomoje Lietuvoje (2 vnt.). Dažniausiai tai pakankamai dideli žemėlapiai, 50×60 cm.

Vyties herbo temą žemėlapiuose verta patyrinėti atskirai.

Visuose Amsterdame leistuose (1613 m. (p. 44), 1639 m. (p. 48), 1750 m. (p. 50)) žemėlapiuose Vytį matome be svarbios heraldinės detalės – skydo, kuriame buvo vaizduojamas svarus heraldinis elementas – šešių galų (dvigubas) kryžius. Be to, 1620(?), 1680, 1735 m. žemėlapiuose (p. 59, 61, 62) ji vaizduojama be skydo ir su kalaviju, kurį raitelis pakėlęs laiko ne horizontaliai, o kampu.

Amsterdame išleistame XVIII a. žemėlapyje (p. 69) Lenkijos ir Lietuvos valstybės herbo pateiktas klaidingas veidrodinis atvaizdas. Dėl to Lenkijos Karalystės erelis iš viršutinės keturių laukų skydo dalies dešinės pusės pasislinko į kairę (heraldinę kairę), o apatinėje – į dešinę. Kartu pasikeitė ir Vyties padėtis: ji užėmė erelio vietą. Be to, kadangi Vytis (vaizduojama su skydu) yra nesimetriška figūra, tai pakito ir jos judėjimo kryptis – iš heraldinės dešinės į kairę.

Problemiškas Vyties vaizdavimas ir Amsterdame leistuose 1620(?), 1680 ir 1735 m. žemėlapiuose (p. 59, 61, 62). Juose teisingai pavaizduota judėjimo kryptis, bet kalaviją raitelis laiko kampu pakėlęs. Ankstesniuose Lietuvos kunigaikščių antspauduose raitelis taip kalaviją laiko pakėlęs tik tais atvejais, kai jo judėjimo kryptis yra į kairę, o kūnas atsuktas į žiūrovą. Tokia raitelio padėtis ir sąlygojo kalavijo vaizdavimą kampu. Rusiškas Vyties variantas 1800 m. žemėlapyje (p. 84), kaip, beje, ir visi rusiški Vyties atvaizdai, netikslus tuo, kad vietoj kalavijo raitelis yra iškėlęs lenktą kardą.

1749 m. Niurnberge leistame žemėlapyje matome Vytį su skydu (p. 64), 1757 m. – Vytis, pavaizduota keturių laukų heraldiniame skyde, su skydu (p. 66). Taip pat su skydu Vytį matome 1933 m. (p. 107), 1956 m. (p. 138), 1968 m. (p. 140), 1988 m. leistame Romoje (p. 142) bei 1990 ir 1998 m. (p. 145, 151) Vilniuje leistuose žemėlapiuose.

Vienu atveju Vytis yra monetoje. Niurnberge 1757 m. leisto Tobijaus Mayerio Lenkijos Karalystės geografinio žemėlapio viršutiniame dešiniajame kampe pavaizduota moneta – Jono Kazimiero 1665 m. auksinas (p. 67). Šis fragmentas neseniai buvo paskelbtas (datuotas 1750 m.) „Baltarusijos istorijos atlase“¹. Tarp daugelio šio žemėlapio leidimų yra žinomas tik vienas jo variantas su auksinu, todėl reikėtų jį datuoti 1757 m. data, kuri gerai matyti katalogo iliustracijoje virš monetos esančiame kartuše.

¹ Гістарычны атлас Беларусі, уклад Л. П. Казлоу, Мінск: Арт-Фэкс, 1999, с. 20.

Žemėlapių gamintojai

Kas gi pirmavo tarp Lenkijos ir Lietuvos valstybės žemėlapių gamintojų? Jeigu atsiakysime tikslumo Europos politinėje istorijoje ir kalbėsime apie gamybos vietą pagal dabartinį politinį žemėlapi, tai situacija susiklosto taip: pirmauja Vokietijos miestai (21 vnt.), su jais konkuruoja Nyderlandų miestai (11 vnt.), toliau – Rusija (9 vnt. – Rusijos imperija, 4 vnt. – SSSR), ikikarinė, sovietinio ir posovietinio laikotarpio Lietuva (14 vnt.). Toliau eina: JAV (5 vnt.), Šveicarija (3 vnt.), Prancūzija, Italija, Latvija (po 2 vnt.), Graikija (1 vnt.). Nenurodytas 11 žemėlapių gamintojas.

Sudarytojai išvengė miestų priskyrimo valstybiniais-politiniams junginiams problemos. Aprašymuose nurodomas tik miestas, kuriame buvo išleistas žemėlapis. Kad geriau suprastume problemą, kylančią skiriant miestus tam tikriems valstybiniais junginiams, užtenka pasakyti, jog Strasbūras (Strasbourg), dabar miestas Prancūzijos rytuose, Europos Tarybos būstinė, Žemutinio Reino departamento administracinis centras ir Elzaso istorinės srities pagrindinis miestas, uostas Reino ir Ilio upių santakoje, nuo X a. priklausęs Vokietijos karalystei, 1681 m. prijungtas prie Prancūzijos, o 1871–1918 m. Imperijos Elzaso-Lotaringijos žemės (Vokietija) centras.

Reikėtų pasakyti, kad skaitytojas nebūtinai privalo žinoti, jog Bazelis ir Bernas yra Šveicarijoje, o Augsburgas, Berlynas, Duisburgas, Frankfurtas, Hamburgas, Veimaras, Niurnbergas priklauso Vokietijai, Amsterdamas ir Antverpenas – Nyderlandams. Vertėtų skaitytojui padėti ir pasufleruoti tai žemėlapių anotacijose.

Pagal miestus, kuriuose buvo išleisti kataloge pateikti žemėlapiai, pirmauja Amsterdamas ir Vilnius (po 9 vnt.), Niurnbergas (8 vnt.), Sankt Peterburgas (7 vnt.), Kaunas (5 vnt.). Toliau eina: Maskva (3 vnt.), Antverpenas, Duisburgas, Paryžius, Ryga, Roma, Strasbūras (po 2 vnt.), Augsburgas, Bazelis, Berlynas, Bernas, Čikaga, Frankfurtas, Hamburgas, Klaipėda, Marijampolė, Vašingtonas, Veimaras (po 1 vnt.). 21 atveju miestas nenurodytas.

Frankfurto miestai Vokietijoje yra du: Frankfurtas prie Maino (Frankfurt am Main), Eseno žemė, prie Maino upės, ir Frankfurtas prie Oderio (Frankfurt an der Oder), Brandenburgo žemė, prie Oderio upės. Aprašant reikėtų patikslinti, kad kalbama apie Frankfurta prie Maino.

Vietomis sudarytojai tiesiog praleido informaciją apie žemėlapių išleidimo vietą. Pavyzdžiui, Suvalkų ir Vilniaus gubernijų keturių apskričių topografiniame 1914 m. žemėlapyje pažymėta, kad jis išleistas Sankt Peterburge, o topografinė nuotrauka daryta 1890 m. Iliustraciją lydinčiame aprašyme pasakyma tik tiek, kad žemėlapis išleistas rusų 1914 m. (p. 102).

Mastelis

Iš kataloge paskelbtų 85 žemėlapių mastelis nenurodytas net 43-juose, kitų – nuo 1:20000 iki 1:84000 (4 vnt.), nuo 1:300000 iki 1:840000 (20 vnt.), nuo 1:100000 iki 1:750000 (18 vnt.). Populiariausias kataloge paskelbtų žemėlapių mastelis yra 1:500000 –

1:1000000 ribose (21 vnt.). Iš kataloge panaudotų žemėlapių mastelių matome, kad sudarytojai eksponavo ne tik Lietuvos žemėlapius, bet ir tuos, kuriuose galima matyti didelius Europos plotus su Lietuva juose. Leidėjai patys turėjo nustatyti mastelius tų žemėlapių, kuriuose jis nebuvo pažymėtas, pvz., naudojantis gerai žinomu reperijų trikampiu Vilnius–Pinskas–Orša.

Kyla abejonių, ar teisingai nurodytas mastelis 1:300000 Lenkijos Karalystės smulkiame geografiniame žemėlapyje, išleistame Tobijaus Mayerio Niurnberge 1773 m. (p. 72). Pagal atstumus tarp anksčiau minėtų centrų žemėlapio mastelis greičiau turėtų būti 1:3000000, t. y. spausdinant apraše pasimetė vienas nulis.

Žemėlapių reprodukcijų matmenų santykiai su originalais

Žiūrint į pasirinktą reprodukcijų dydį galima teigti, kad neabejotinai geros tos reprodukcijos, kuriose galima perskaityti legendą, ir tikrai prastos tos, kuriose įrašai pateikti smulkiomis raidėmis. Pavyzdžiui, net su padidinimo stiklu nepavyks perskaityti pavadinimų Vilniaus, Kauno ir Suvalkų gubernijų žemėlapyje (p. 88, 90, 91), Romos katalikų vyskupijų Rusijoje žemėlapyje (p. 94–95), nekalbant jau apie XX a. pr. Berne leistų Lietuvos informacinio biuro Lozanoje žemėlapių reprodukcijas (p. 104, 105) arba Lietuvos TSR žemėlapius (p. 128, 129), kadangi net ir vos vos juos padidinus vaizdas išsiskaido į rastrinius taškus.

Sudarytojai katalogo reprodukcijoje sumažino originalą 10% 1 žemėlapyje (1%), 20% – 11 žemėlapių (13%), 30% – 23 (28%), 40% – 26 (32%), 50% – 12 (15%), 60% – 7 (9%), po 70 ir 80% – 2 žemėlapiuose (po 1%). Dažniausiai sudarytojų naudotas reprodukcijų dydis sudaro 25–44% originalo, tokių reprodukcijų – pusė visų iliustracijų.

Žemėlapių originalų matmenys ir proporcijos

Įdomu panagrinėti žemėlapių originalų matmenis ir proporcijas, bent jau tų, kurie pateikti kataloge. Žemėlapių originalų aukštis 12–100 cm, dažniausiai 30–60 cm, plotis 15–105 cm, dažniausiai 40–70 cm.

Pagal žemėlapių originalų matmenis (apvalinimas įprastas) 40 cm aukščio žemėlapių kataloge pateikta 33% (27 vnt.), 50 cm – 21% (17 vnt.), 30 cm – 16% (13 vnt.), 60 cm – 13% (11 vnt.). Toliau eina: 20 ir 70 cm – po 5% (po 4 vnt.), 80 cm – 4% (3 vnt.), 10, 90, 100 cm – po 1% (po 1 vnt.). 50 cm pločio žemėlapiai sudaro 26% (21 vnt.), 60 cm – 20% (16 vnt.), 40 cm – 17% (14 vnt.), 70 cm – 16% (13 vnt.), 20 ir 30 cm – po 7% (po 6 vnt.), 80 cm – 4% (3 vnt.), 100 cm – 2% (2 vnt.), 90 cm – 1% (1 vnt.). Iš to galima daryti išvadą, kad nepriklausomai nuo žemėlapių išleidimo laiko, kurio pasirinkimą sąlygojo parodos katalogas, žemėlapių originalai dažniausiai yra 30–60×40–70 cm. Didelė dalis žemėlapių horizontaliai ištęsę, plotis vidutiniškai 10 cm didesnis už aukštį. Žemėlapių

plotis didesnis nei aukštis daugiau kaip 80% atvejų, be to, 2/5 kataloge pateiktų žemėlapių šis santykis lygus 0,8 karto. Sutampa aukščio ir pločio parametrai 10%, aukštis didesnis už plotį 1% žemėlapių.

Kai kuriais atvejais, aprašant eksponatus, matmenys nenurodyti (p. 22). Pastebėsime, kad dydžius pateikti patogiau ir tiksliau yra milimetrais. Neaišku, ką sudarytojai laiko „grynais“ žemėlapių matmenimis: ar į šią sąvoką įeina pavadinimas, geografinio tinklo legenda arba platus rėmas, juosiantis žemėlapi (p. 30, 82–83), kartais tampantis tiesiog žemėlapio lapo ornamentiniu kontūru (p. 88, 91, 99, 128, 144)? Sprendžiant iš 1930 m. tapyto Lietuvos žemėlapi (išleistas Romoje 1988 m.) duotų matmenų, rodančių stačiakampę formą (p. 142–143), susidaro įspūdis, kad sudarytojai žemėlapio matmenimis laiko visą vaizdą rėmo ribose, kartu su rėmu. Vokiškame Klaipėdos regiono 1819 m. žemėlapyje, susidedančiame iš dviejų lapų (p. 82–83), neaišku, ar aprašyme nurodyti bendri, ar tik vieno lapo matmenys. Tik apskaičiavus abiejų pusių santykį paaiškėja, kad kataloge duoti vieno atskiro lapo duomenys.

Žemėlapių išleidimo data

Pagal žemėlapių išleidimo laiką statistiniai duomenys pasiskirsto taip: data nurodyta 1 vnt., XIII a. – 1 vnt., XV a. – 2 vnt., XVI a. – 8 vnt., XVII a. – 10 vnt., XVIII a. – 11 vnt., XIX a. – 12 vnt., XX a. – 40 vnt. Vadinasi, tik 2% pateiktų kataloge žemėlapių yra XV a., 9–14% tenka kiekvienam amžiui nuo XVI–XIX a., beveik pusė – XX a. Jei kalbėsime apie žemėlapių, eksponuotų parodoje, sudarymo ir išleidimo (pirmos publikacijos) laiko skirtumus, tai 66 atvejais jis sutampa. Ptolomėjaus žemėlapyje šis skirtumas sudaro daugiau kaip 1500 m. tarpą, vienas žemėlapis, kuriame šis skirtumas siekia 200 m., gali būti priskirtas istoriniams žemėlapiams, kitame žemėlapyje suklydus datuojant susidarė vienerių metų neigiamas skirtumas (formaliai pažvelgus, galima padaryti išvadą, kad žemėlapis buvo išleistas vieneriais metais anksčiau nei sudarytas). Kitų 14 žemėlapių sudarymo ir išleidimo laiko tarpas skiriasi nuo keleto metų iki kelių dešimtmečių (maksimaliausias skirtumas 60 m.). Dažniausiai po tokiais skaičiais slypi pakartotiniai leidiniai. Gaila, bet kataloge nėra nustatyta riba tarp aiškiai pakartotinio žemėlapi leidimo ir naujo jo varianto.

Nepasitenkinimą kelia datavimo intervalai ir platus, kartais net šimtmečio ribose, datavimas. Pavyzdžiui, Lietuvių informacinio biuro Lozanoje išleistas žemėlapis datuojamas 1915–1918 m. (p. 104), dėl ko kyla abejonių, nes konkrečios knygos, atlaso ar žemėlapio išleidimas – vienkartinis atskiras aktas ir turi būti datuojamas vienais metais, išskyrus tą atvejį, kai leidinį įmanoma datuoti tik pagal šalutinius požymius. Aukščiau paminėto N. Sansono d'Abbeville'io žemėlapi, publikuoto P. Mariette 1665 m., aprašyme atlasas datuojamas 1664–1667 m. (p. 55), t. y. spausdinimas lenkia žemėlapi sudarymą, kas yra neįmanoma.

Žemėlapių pavadinimai

Akylam skaitytojui daug ką gali pasakyti ir žemėlapių pavadinimai. Viena, jie įvardija vaizduojamą regioną, antra, parodo, kuriai konkrečiai valstybei autorius priskiria tą teritoriją ir kaip traktuojama jos etninė priklausomybė. Dažniausiai autentiškuose stambaus mastelio žemėlapių pavadinimuose vartojamas apibrėžimas „Lietuva“, kaip ir yra vaizduojama dabartinę Lietuvos Respubliką atitinkanti teritorija. Be jokių paaiškinimų ar patikslinimų kataloge yra 16 žemėlapių su tokiu pavadinimu, dar keturi – su patikslinimais (pvz., „Lietuvos keliai“). Pažymėsime, kad beveik visuose XX a. žemėlapių pavadinimuose sutinkamas žodis „Lietuva“ ir tik du kartus panaudotas senesnių žemėlapių pavadinimuose: tai Duisburgo 1595 m. ir Paryžiaus 1665 m. Antras pagal dažnumą – 8 atvejai – „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės“ pavadinimas, kuris pirmą kartą paminėtas 1613 m., paskutinį kartą – 1780 m. žemėlapiuose. Pavadinimai „Lenkijos Karalystė“ ir „Lenkija“ sutinkami beveik tiek pat kartų – 6. Dažnai apibrėžimai „Lenkijos Karalystė“ ir „Lenkija“ taikomi vaizduojant federacinę Lenkijos ir Lietuvos valstybę (Rzeczpospolita) ir kaip jos dalį – Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Pagal kataloge pateiktus žemėlapius, Lenkijos ir Lietuvos valstybę „Lenkijos Karalystė“ imta vadinti XVIII a. II pusėje. tiesiog „Lenkija“ – XIX a. I pusėje. Tik dviem atvejais Lenkijos ir Lietuvos valstybės žemėlapiu titulas tikslus: „Lenkijos Karalystė ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė“ (leisti Amsterdame XVII–XVIII a.). 1915 m. šis apibrėžimas ryšium su nauja laiko dvasia pakinta į „Lenkija ir Lietuva“ (reikia prisiminti, kad XVI–XVIII a. dokumentuose šis terminas skambėjo kaip „Karūna ir Lietuva“), nors XX a. pradžioje Vilniuje leisto žemėlapiu pavadinime jau yra Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės skirstymas į etnines teritorijas, ir jis vadinamas Lietuvos ir Baltosios Rusijos teritorijų žemėlapiu (p. 86). Anksčiau daugeliui tai buvo tik „Lietuva“, o 1775 m. Niurnberge leistame žemėlapyje teritorija, atitekusi 1772 m. Rusijos imperijai po pirmo (pirmo XVIII a. – I. S.) Lenkijos ir Lietuvos valstybės padalijimo, jau vadinama „Rusijos Lietuva“. Dažnai sutinkami žemėlapiai su pavadinimu „Prūsija“, „Prūsijos Karalystė“ – iš viso jų yra 5 vnt. Gana daug centrinės Europos žemėlapių – 5 vnt., dar 3 Europos žemėlapiai su greta pavaizduotais regionais. Porą kartų Lietuva atsidūrusi Moskovijos-Rusijos žemėlapiu pakraštyje (1574 ir 1614 m.). Nedaug kataloge žemėlapių pavadinimų, kurie atspindėtų konkrečių Lietuvos politinį ar administracinį statusą, tarp jų keturi „Lietuvos TSR“, vienas „Lietuvos respublika“. Apžvelgus tai, kas pasakyta, galima padaryti išvadą, kad kai kuriuos aukščiau pateiktus pastebėjimus buvo įmanoma padaryti tik šio parodos katalogo dėka. Be abejo, tokie leidiniai turi būti leidžiami. Parodų katalogai ir albumai – tai greitas ir ekonomiškias būdas patenkinti istorinių veikalų poreikį šiais laiko ir lėšų deficito laikais. Puiku, kad Lietuvos nacionalinis muziejus rado galimybę išleisti dar vieną savo parodos katalogą. Paroda baigsis, eksponatai grįš į saugyklas, o mums liks katalogas ir tarnaus dar ne vienai kartai, geidžiančiai prisiliesti prie tėvynės istorijos.

Ivanas Sinčikas

Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui. Sudarė Alfredas Bumblauskas ir Rimvydas Petrauskas. – Vilnius: Aidai, 1999. – 517 p.

Sveikintina mūsų lietuvių istoriografijoje pagaliau pasirodžiusi, tradicijas jau kituose kraštuose įgijusi tendencija žymių istorikų jubiliejams pažymėti išleisti jiems skirtą knygą. Profesorius Edvardo Gudavičiaus 70-mečio proga sulaukėme pirmosios tokios knygos. Didelės ir įvairiaproblemės. Parašytos net 24 autorių. Autoriai, kaip ir straipsnių tematika, patys įvairiausi. Daugiausia tie, kurie vienaip ar kitaip susiję su profesoriumi. Daug straipsnių jo mokinių magistrantų ir doktorantų, greta jų kolegų istorikų ne tik lietuvių, bet ir lenkų, rusų, švedų, anglų... Jų tematika labai įvairi, bet iš esmės medievistinė, nors yra istoriosofinių, parašytų šios dienos aktualijomis.

Knygoje vyrauja nauji tyrinėjimai iš XV a. pabaigos ir XV a. pradžios LDK istorijos. Šis laikotarpis aptartas daugiausia jaunųjų tyrinėtojų, sakyčiau, gana įvairiapusiškai. Ypač daug dėmesio skirta Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro valdymui, kuris iki šiol mūsų istoriografijoje buvo gana blankiai nušviestas, apsiribojant tik Lietuvos didžiojo kunigaikščio vedybų su Maskvos caro Ivano III dukterimi Elena problemomis, to meto karais su Maskva ir Aukso Orda. Šio veikalo straipsniuose plačiau atskleista, pradedant santykių ištakomis, Lietuvos ir Maskvos tarpusavio santykiai (Artūras Dubonis), Didžiojo Naugardo politinė padėtis ir jo politika savarankiškumo netekimo metu (Tomas Manusadžianas), bažnytinės unijos konfesinės ir politinės problemos santykiuose su Maskva (Remigijus Černius), kai kurie Chodkevičių kilmės klausimai (Genutė Kirkienė). Nelabai galima prie šios tematikos straipsnių priskirti Aleksandro S. Mylnikovo iš Peterburgo straipsnį apie Ilją Muromecą (Eliją Muromietį) Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Tačiau kadangi autorius visą dėmesį koncentruoja į XVI a. lietuvių literatūrinį palikimą ir rusų tradicinių kultūros įtakų reikšmę jam, tai ir šis straipsnis susijęs su minėtu laikotarpiu, kuriam nepagailėta skirti dėmesio šiame veikle.

Neapeinamos santykių su rusų žemėmis problemos tuo pat laikotarpiu ir straipsniuose, skirtuose Lietuvos vidaus gyvenimo klausimams. Paminėti reikia Rimvydo Petrausko straipsnį „XV a. Lietuvos bajorijos struktūra: giminės problema“, Laimonto Karaliaus „Privatūs muitai XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje dar viena bajorų ekonominio aktyvumo sritis?“, Stanislovo Lazutkos „Pirmojo Lietuvos Statuto 1522 metų redakcijos mįslė“, iš dalies ir Juliuszo Bardacho kūrinį, kuris pradedamas XVI a., tai „Lietuvybė XVI–XVIII a. LDK valstybingume ir teisinėje sistemoje“. Šie išsamesni ar silpnesni, bet informatyvūs straipsniai visapusiškiau atskleidžia kai kurias to meto Lietuvos ne tik vidaus gyvenimo, bet ir tarptautinių santykių, ekonominių ryšių problemas.

Nepamiršti knygoje ir LDK istorijos klausimai, susiję su Vakarų Europos pasauliu. Naujoviškai skamba Žydrūno Mačiuko straipsnis apie Zigmanto Liuksemburgiečio veiklą ir jos reikšmę, sprendžiant Lietuvos ir Ordino santykius po Žalgirio mūšio. Henrykas Samsonowiczius plačiai aptaria kai kurias Lietuvos ir Hanzos prekybos problemas XV a. Naujos tematikos Stepheno C. Rowello straipsnis apie pranciškonų ordino veiklą

XV a. Lietuvoje, teisingiau Vilniaus visuomenėje. Visi minėti straipsniai, paremti gausia faktine medžiaga, iškelia naujų problemų ir galimų pamąstymų dėl tolesnių tyrinėjimų minėta ar gretima tematika.

Greta XV–XVI a. problemų straipsnių rinkinyje, skirtame E. Gudavičiui, neapėmami ir ankstesnis bei vėlesnis Lietuvos istorijos periodai. Jiems skirta kiek mažiau dėmesio. Vyrauja krikšto, Lietuvos krikščionėjimo bei krikščioninimo problemos. Knyga pradedama Bronio Savukyno straipsniu „Nomina propria in causa martyrii S. Brunonis Querfordensis. Etninio identifikavimo provizorinis bandymas“. Taip ir nesinori šio pavadinimo versti į lietuvių kalbą, nes šios knygos daugelis autorių, rodydami didelį savo išprusimą, gerą lotynų, lenkų, rusų ir kitų kalbų mokėjimą, neverčia nei straipsnių pavadinimų, nei ilgų, nei trumpų citatų. Plačiai vartoja anglų ir kitų kalbų žodžius ir terminus nesitikėdami, kad jų kūrinį gali skaityti ne tik labai išsilavinęs istorikas medievistas, bet ir eilinis istorija besidomintis žmogus ar studentas. Tačiau grįžkime prie B. Savukyno straipsnio. Autorius šiame straipsnyje aptaria šv. Brunono žūties vietą pagal asmenvardžius ir upėvardžius, nepateikdamas iš to tikslų išvadų. Tą tematiką tęsia Inga Leonavičiūtė, iškėlusি tikslą savo straipsnyje atkasti visas šv. Brunono misijų šaltinių versijas. Ji jas surikiavo ir aptarė, taip pat griežtai nepiršdama skaitytojui savų išvadų. Prie tos tematikos galima priskirti Vytauto Ališausko straipsnį „Fides ex auditu. Pastabos dėl sakytinės ir rašytinės kultūros Lietuvos krikščionėjime“. Jis liečia kiek vėlesnius metus, tačiau analizuoja pagonybės ir krikščionybės epochų saktinius ir rašytinius pamokymus tikėjimo srityje.

Ankstyvajam Lietuvos istorijos periodui reikia priskirti didelius ir rimtus Enno Tarvelo ir Sveno Ekdahllo tyrinėjimus. Pirmasis rašo apie Sigtunos sugriovimą 1187 m., antrasis – apie Skandinavijos karalystes Gedimino laikais. Tie straipsniai mūsų istoriografijoje naujovė ta prasme, kad iki šiol ne tik užsienio autorių, bet ir kitų šalių istoriją analizuojančių, kad ir kiek su Lietuva susietų tyrinėjimų, nebuvo praktikuojama skelbti.

Knygoje „Tarp istorijos ir būtovės“ XVII a. atstovauja tik du straipsniai. Aivas Ragauskas aptaria, ką reiškė terminas „patricius“ tuo metu Vilniuje. Jo pagrindinė išvada, kad jis reiškė turtingą Vilniaus miestietį, o ne atvykusį iš kitur miesto pirklių ar finansininką. Woldemaras Franciszekas Wilczewskis aprašo vyskupo Mikalojaus Slupskio Vilniaus vyskupijos vizitaciją, aptardamas tik jos trukmę ir apimtį. Apsiribodamas daugiau šaltiniuose surinktų duomenų publikacija.

Nesu senosios lietuvių istorijos tyrinėtoja, nors ilgus metus skaičiusi šį kursą studentams daugiau ar mažiau ją bei istoriografiją žinau, tačiau nesiryšiu reikšti dėl paminėtų straipsnių kokių nors kritinių pastabų ar pastabų apskritai. Vienas straipsnis yra stipresnis ar išsamesnis, naujesnis, kitas paviršutiniškesnis, jau istoriografijoje daugiau ar mažiau tyrinėtas. Iš trumpo jų paminėjimo matyti, kad straipsniai liečia daugiau politinius klausimus, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės elito – kunigaikščių, bajorų, dvasininkų ir trečiojo luomo atstovų istoriją. Be to, koks nors platesnis aptarimas labai šią recenziją išplėstų ir padidintų jos puslapių skaičių. Ir iš trumpo straipsnių paminėjimo skaitytojas turi galimybę atsirinkti tai, kas jį domintų, ką jis norėtų paskaityti. Todėl kiek daugiau

dėmesio noriu skirti paskutiniems knygoje išspausdintiems straipsniams. Tiems labiau istoriosofinio pobūdžio tyrinėjimams. Iš jų du straipsniai – Alfredo Bumblausko ir Pauliaus Manusadžiano – skirti jubilato Edvardo Gudavičiaus istoriosofinėms nuostatomis aptarti, o Zenono Norkaus – Douglass'ui Northui ir Maxui Weberiui, teisingiau jų ekonominėms istorijos teorijoms (jeigu aš teisingai supratau anglicizmais prisodrintą autoriaus tekstą, nes turiu prisipažinti, kad skaityti lietuviškai parašytą straipsnį su anglių kalbos žodynu rankose reikia labai daug valios). Dėl tos priežasties ir dėl autoriaus nepagarbos skaitytojui ar nesugebėjimo lietuviškai mąstyti ir rašyti nuo Z. Norkaus straipsnio vertinimo susilaikysiu. Tegu juo domisi anglistai. Tuo tarpu plačiau norėčiau atskleisti kitus du straipsnius.

P. Manusadžianas analizuoja E. Gudavičiaus civilizacinę pasaulio istorijos koncepciją, pabrėždamas jos novatoriškumą ir solidumą. Jis pažymi, kad E. Gudavičius sprendžia Lietuvos istorijos problemas glaudžiai siedamas su kaimynų, visos Europos ir net pasaulio istorija. Autorius rašo, kad civilizaciją E. Gudavičius sieja su valstybe, ir teigia, kad ji prasideda tada, kai susikuria valstybė. Valstybės ir civilizacijos atsiradimą lemia pridėtinio produkto sukūrimas ir jo pasisavinimas. Vadinasi, ūkio raida. Tačiau pripažindamas šį marksistinį teiginį, tinkamą civilizacijos ir valstybės atsiradimui, E. Gudavičius nepripažįsta klasių kovos kaip istorijos varomosios jėgos, o tokia jėga laiko kovą už būvį, kuris, jo nuomone, yra tam tikrų visuomeninio organizavimosi formų kūrimas siekiant išgyventi. Šiuo požiūriu E. Gudavičiaus samprata artima A. J. Toynbee civilizacijos koncepcijai. Tikrasis istorijos veikėjas yra tauta, kuri priklauso tam tikrai civilizacijai. O tauta yra tauta tik tada, kai ji sukuria savo valstybę ir sugeba tai atlikti, kai turi savo elitą. Tik tauta sukuria bei įtvirtina civilizacijos vertybių sistemą. Jos raidą modeliuoja visuomeniniai santykiai. Straipsnio autorius, pateikęs daug E. Gudavičiaus pasisakymų ta problema, daro išvadą, kad pasaulio istorijos koncepcijos pagrindu E. Gudavičius laiko dvi teorijas: civilizacijų istoriją ir marksizmą. Jis atsiriboja nuo sovietiniam marksizmui būdingo futurizmo, bet neatmeta jo kaip mokslinės teorijos, pagrįstai aiškinančios istorijos procesą. Jis iškelia bei kritikuoja civilizacijų istorijos trūkumus pažymėdamas, kad tos teorijos kūrėjai ir šalininkai nepakankamai suvokia visuomeninių santykių svarbą ūkinėje sistemoje. Iš to darydamas trumpą išvadą, P. Manusadžianas teigia, kad E. Gudavičių galima laikyti „civilizaciniu marksistu“, nes jis civilizacijos istorijos laimėjimus sieja su marksizmu.

Aptaręs E. Gudavičiaus pasaulio raidos teorijas nuo Rytų despotinės bendruomenės ir antikos vergovinės struktūros, individualų valstiečio ūkį užgimusioje Vakarų civilizacijoje sukūrusį feodalinius santykius, moderniąją Europą iki šių dienų, straipsnio autorius pažymi, kad istorikas iškelia Vakarų Europos civilizacijos reikšmę viso pasaulio istorijos procesui, leidžia naujai pažvelgti ir į Lietuvos istoriją, vertinti ją plačiame kontekste, praplėsti kitomis Lietuvos istorijos interpretacijomis.

P. Manusadžianas savo straipsnyje nuosekliai ir giliai pateikė E. Gudavičiaus požiūrį į istorijos procesą, jo pagrindines koncepcijas. Pabandė paieškoti jo istorinėms pažiūroms įtakos turėjusių istorinio proceso koncepcijų ištakų, atskleisti kitų istorikų ir teore-

tikų reikšmę jam. Įdomu būtų buvę sužinoti ir apie jo įtaką kitiems mūsų istorikams, jaunimo istorinės sąmonės brandimui, jo istoriosofijos pasekėjų išaiškinimui. Be to, gaila, kad straipsnio autorius beveik neskyrė dėmesio E. Gudavičiaus pažiūrai į Lietuvos istorinį procesą. Šią spragą knygoje stengiasi užpildyti Alfredas Bumblauskas savo straipsniu „Ar būta marksizmo sovietinėje lietuvių istoriografijoje?“

A. Bumblausko straipsnis ne tik su klaustuku, bet ir diskusinis, todėl norėčiau skaitytojui jį išsamiau pateikti ir bent kiek įsitraukti į polemiką. Sovietinius istorikus straipsnio autorius skirsto į dvi grupes. Viena jų – nekritiškai TSKP ir LKP istorijos tyrinėtojai, kurių dauguma po Lietuvos atgimimo nustojo rašyti, o kiti dirba toliau savo sovietmečio kūrybą vertindami kaip „duoklę ciesoriui“. Kiti istorikai, tarp jų E. Gudavičius, laiko save marksistais ir toliau tyrinėja Lietuvos istorijos problemas. Remdamasis Vakarų Europos istorikų mintimis, A. Bumblauskas išskiria tris istorijos šaltinius: teorinį, istoriografinį ir visuomeninę sąmonę. Jis pažymi, kad tos sampratos nėra būdingos toms, kurios funkcionuoja šiuo metu Lietuvoje. Čia vyrauja marksizmo sampratų painiava, nes sovietinei istoriografijai nebuvo būdingas tikrasis marksizmas, bet marksizmas-leninizmas ir leninizmas-stalinizmas. Tam įrodyti straipsnio autorius pateikia bent septynias marksizmo supratimo šiuo metu pasaulyje ir Lietuvoje teorijas, į vieną vietą suplakdamas ir marksizmo teoriją, ir praktiką. Tarp paminėtų septynių marksizmo istoriografijos modelių išskiria E. Gudavičiaus marksizmo sampratą. A. Bumblauskas teigia, kad E. Gudavičius skiria K. Marxo ir Mao Cze Duno marksizmą, kurie išreiškia du marksizmo ribinius momentus, taip pat sampratą tų sociologų, kurie analizuoja K. Marxo teoriją, nuo tų, kurie įgyvendina jo programą, įteisina socialinius pertvarkymus. E. Gudavičius atskiria marksizmo požiūrį į praeitį nuo jo požiūrio į ateitį. Jis teigia, kad jo požiūris į praeitį yra rimta mokslinė teorija, už kurią logiškesnės iki šiol nepateikė jokia kita istorijos filosofijos sistema. Antruoju atveju marksizmas yra nepateisinusi lūkesčių utopija, nuo pat jos sukūrimo pilna esminių prieštaravimų.

Plačiai aptaręs teorinius marksizmo, leninizmo ir stalinizmo teiginius, jų istorijos proceso interpretaciją, A. Bumblauskas imasi aptarti sovietinę Lietuvos istoriografiją, jos metodologinius klausimus. Jis teigia, kad visa sovietinė istoriografija yra marksistinė plačiąja prasme, t. y. jungia komunistinį pragmatizmą, baltofilinį pragmatizmą, istorizmą, marksizmą ir antikomunistinį marksizmą. O marksizmo tikrąja, arba siaurąja, prasme reikia ieškoti tik dviejų istorikų J. Jurginio ir E. Gudavičiaus kūryboje. Visi kiti autoriai, visa sovietinė Lietuvos istoriografija laikytina ne savarankiška paradigma, o tik širma arba atskirų paradigimų eklektika. Kaip pavyzdį pateikdamas daugiatomės Lietuvos SSR istorijos kritiką, A. Bumblauskas apibūdino knygą kaip lenininės-stalininės Lietuvos istorijos schemą, kur iš Marxo liko tik ekonominės santvarkos, o iš leninizmo-stalinizmo pasisavinta Rusijos regiono idėja. Lietuvos valstybingumo vėlavimas lyginamas su senuoju rusų valstybingumu, iškeliami bendri Lietuvos ir rusų žemių interesai kovoje su Vokiečių ordinu agresija, eventualūs Lietuvos ir Lenkijos luominiai interesai apribojami tik feodalinėmis rietenomis, vėlyvojo feodalizmo ir baudžiavos irimo interpretacija pateikiama Rusijos rinkos ir kapitalistinių santykių kontekste, ieškoma teigiamybių

vertinant Lietuvos prijungimą prie Rusijos, Katalikų Bažnyčia, atitraukusi lietuvių tautą nuo rusų tautos, traktuojama kaip suvaidinusi reakcinį vaidmenį lietuvių kultūros istorijoje, iškeliami lietuvių ir rusų draugystė istoriniame procese. Pasitenkinęs tik Lietuvos SSR istorijos tomų ir 1986 m. išleistos Lietuvos SSR istorijos I tomo kritika, A. Bumblauskas imasi plačiau apibūdinti J. Jurginio ir E. Gudavičiaus istorines koncepcijas.

Straipsnio autoriaus nuomone, J. Jurginis blaškėsi savo kūryboje tarp stalinizmo, istorizmo ir marksizmo, todėl jo kūryba yra teoriškai vertinama kaip eklektiška. Jis kėlė valstybės ir tautos vertybių idėją, o tai eliminavo jį iš konformistų ir sukėlė komunistų pragmatikų reakciją. J. Jurginis pirmajame Lietuvos istorijos mokykliniame vadovėlyje, išleistame 1957 m., net pateikė krašto istorijos periodizaciją vadovaudamasis Lietuvos valstybingumo idėja. A. Bumblauskas tai vertina teigiamai su tam tikrais rezervais apeliuodamas į nevisišką autoriaus savarankiškumą. J. Jurginio veikalą „Baudžiosios įsigalėjimas Lietuvoje“ straipsnio autorius vertina kaip visos sovietinės istoriografijos ir marksizmo teorijos viršūnę, pažymi, kad jis nebeatitiko sovietinio marksizmo. Vis dėlto nors veikalas išsiskiria iš visos sovietinės istoriografijos, baudžiosios proceso aprašymu neprieštarauja „synchroninei leninizmo-stalinizmo koncepcijai“, yra retas, bet nuoseklus tos istoriografijos pavyzdys, fragmentinio moksliskumo patvirtinimas. Straipsnio autorius lenininei-stalininei paradigmą priskiria ir J. Jurginio Lietuvos kultūros istorijos supratimą, kritikuodamas už jo pastangas ypač sureikšminti Renesanso vaidmenį ir jo pagrindą kapitalizmo atsiradimą, nes Renesanso iškėlimas turėjo sumenkinti Katalikų Bažnyčios vaidmenį, o kapitalizmo paieškos XVI a. Lietuvoje yra per ankstyvos.

Taigi trumpai paminėję pagrindinius A. Bumblausko teiginius aptardami J. Jurginio istoriografinės koncepcijas, matome, kad jis priskiria jį istorikams marksistams lenininės-stalininės istoriografijos atstovams Lietuvoje. Ar dėl to būtų galima ginčytis, paliksiu spręsti kitiems skaitytojams. Viena tik norėčiau akcentuoti, kad J. Jurginio tyrinėjimų ir jo pažiūrų įsprauti į griežtus tokios klasifikacijos rėmus nedrįsčiau, kaip ir nedrįsčiau teigti, kad jo veikalams būdingas tik fragmentiškas moksliskumas. J. Jurginis ne tik buvo pats susipažinęs su plačiomis istoriosofinėmis pažiūromis, bet ir drįso jas propaguoti jaunesiems savo kolegomis. Be to, reikia atsiminti, kad jis daugiau nei kuris kitas istorikas susilaukė „partijos ir vyriausybės dėmesio“, buvo priimamas ir metamas iš komunistų partijos, keliamas ir žeminamas pareigose, kiekvienas jo veikalas buvo aptariamasis ir kritikuojamas iki pat Atgimimo.

Apskritai atrodo truputį naivu rašant apie E. Gudavičių lyginti jo pažiūras tik su vienu J. Jurginiu ir minėti kaip marksistinės kūrybos veikalą tik vieną daugiatomę Lietuvos SSR istoriją. Kurgi dingo beveik visa 50 metų istoriografija? Paminėti reikėjo bent kitų medievistų pažiūras bei kūrybą, jei straipsnyje nebuvo apsiribojama tik E. Gudavičiaus požiūriu į Lietuvos istorijos procesą analize.

Straipsnio autorius, kaip ir P. Manusadžianas, E. Gudavičių priskiria prie Lietuvos istorikų marksistų. Tiksliai apibūdinamas E. Gudavičiaus marksizmą, A. Bumblauskas jį vadina „pogrindiniu“ marksizmu, o jo sovietmečio darbus priskiria probleminiam istorizmui, kurio santykis su marksizmu apibrėžiamas privalomomis citatomis. Vienin-

tele marksizmo siaurąją prasme apraiška E. Gudavičiaus teiginiuose, pasak straipsnio autoriaus, yra jo „pasaulio istorijos koncepcija, paremta azijinio gamybos būdo teorija ir Vakarų Europos istorijos „maksimalumo“ principu“. Taigi jis marksistas tikrąja to žodžio prasme. Ne lenininio-stalininio marksizmo atstovas. Greta tos išvados A. Bumblauskas cituoja G. Igersoną teigdamas: „Ribos tarp marksistinės istoriografijos ir kitų socialkritinės istoriografijos formų, kurios nevinamos marksistinėmis, šiandien tokios išblukusios, kad jau kyla abejonės, ar žlugus realiam socializmui Rytuose ir apmirus marksistiniam politiniam judėjimui Vakaruose dar turi prasmę marksizmo sąvokos taikymas“. Taigi A. Bumblausko vertinime yra tam tikrų susipainiojimų savo paties teiginiuose ir nesutarimų dėl E. Gudavičiaus istoriosofinės nuostatos su greta skelbiaimais P. Manasudžiano teiginiais.

A. Bumblausko straipsnyje, kaip jau minėjome, šiek tiek vietos skiriama lietuvių marksistinės istoriosofijos apibūdinimui. Tarp kitų minimas jos bruožas baltofilija. Pažymėjęs, jog ši paradigma lietuvių istoriografijoje atsirado su S. Daukantu, vėliau ją plėtojo J. Basanavičius ir kiti aušrininkai, ji neprarado savo reikšmės ir XX a. Ši idėja buvo gyva Lietuvos Respublikos laikais ir padėjo jaunimą auklėti patriotizmo dvasia. Ji buvo plėtojama lietuvių išėivijoje, kur atliko tautinės gynybos funkciją. Ir pagaliau ji, straipsnio autoriaus nuomone, buvo logiška tąsa sovietmečiu kaip tam tikra opozicija sovietiniam internacionalizmui už identiteto palaikymą. Baltofilija sovietmečiu Lietuvoje reiškėsi tautosakos rinkimu ir analize, etnografiniais tyrinėjimais, medievistikoje – lietuvių kovų su Vokiečių ordiniais ir Aukso Orda temos, visuomeniniame-kultūriniame gyvenime reiškėsi Romuvos sąjūdžiu. Prie šių gražių ir teisingų minčių, teigiamai vertinančių baltofiliją, straipsnio autorius prikeria ir neigiamą jos vertinimą. Jis teigia, kad, orientuodamasi į tautines vertybes, ji atsigrėžė į pagonybę ir, už borto palikdama visas krikščioniškos kultūros tradicijas, atmetė vakarietišką nuostatą. Tas leido sustiprinti maskvo-centrizmo įtaką ir buvo priimtina komunistiniams pragmatikams. Manychiau, kad ši neigiamą baltofilijos vertinimą reikėtų peržiūrėti. Lietuvoje, pasinaudojant tuo, kad marksistinėje teorijoje buvo teigiama nuostata į liaudies kultūrą, tautinių mažumų kultūros plėtimą, siekiant stiprinti komunistinę ideologiją. Tautos kūrybos tyrinėjimų plėtimas ir skelbimas, kuriam neprieštaravo vadovaujančių institucijų atsakingi darbuotojai (anaip tol dažnai ne akli savo tautos priešai) padėjo išlikti gyvai tautos dvasiai ir beveik be jokių organizacinių priemonių ateiti tautai į Atgimimą. Gal nereikia stengiantis palaikyti tautos identiteto ir šiuo metu bei ateityje visiškai užmiršti šios istorijos eigoje pasiteisinusios istoriosofinės srovės, pritaikant jai, žinoma, modernias formas.

Negaliu sutikti su A. Bumblausko straipsnyje pateiktu neigiamu sovietmečio Lietuvos istorikų kaltinimu empirizmu. Negi tuo metu gyvenęs ir rašęs istorikas nesupranta, kad kurti naujų, kitokių, nemarksistinių teorijų istorikai negalėjo? Teoretikais istorikais buvo laikomi tie, kurie gilino ir plėtė teorinius marksizmo teiginius. Manau, kad Lietuvoje tokių beveik nebuvo. Mes, visi empirikai, laikėme savo tikslu pateikti lietuvių skaitytojui kiek galima daugiau naujų faktų, kad jis geriau žinotų savo praeitį. Mūsų visa „teorija“ ribojosi pavadinimu, kartais nelabai atitinkančiu knygos turinį, marksizmo

klasikų citatomis kad ir paskutinėje išvadoje, taip pat tyrinėjimų objektu, dažniausiai valstietijos ir darbininkijos, ūkio ir panašiomis problemomis. Ir iš „pasyvaus“, kaip vadina autorius, įvykių aprašymo skaitytojas galėjo pasidaryti išvadas, kurios dažnai iš knygoje pateiktų gausybės faktų lengvai būdavo suprantamos. Su pasididžiavimu tenka atsiminti, kad tuo metu istoriniai darbai turėjo visuomenėje didesnę pasisekimą ir buvo plačiau skaitomi, negu šandieniniai teoriniais laikomi, bet, ačiū Dievui, irgi ne be faktų, tik sunkiai įskaitomi dėl autorių pastangų sublizgėti didžiu mokslingumu. Todėl, mano nuomone, neigiamai reikia vertinti sovietinius istorikus teoretikus, o ne empirikus.

Drįsčiau kritikuoti ir straipsnio autoriaus pastangas istorijos procesą ir istoriografiją įsprausti į tam tikrą schemą, ypač kad jis pats pasisako prieš schematizmą. Gal vis dėlto reikia atsargiau ir įvairiapusiškiau vertinti įvykius ir matyti ne vien tai, kas šiuo metu nepriimtina, bet kas praetyje galėjo kitaip būti suprantama ir vertinama.

Knyga „Tarp istorijos ir būtovės“, nors jos pavadinimas supopuliarintas, yra vertinamas didelis veikalas. Ji išliks mūsų istoriografijoje, ypač dėl dviejų mano plačiau aptartų straipsnių.

Vertinga yra veikalo gale pateikta E. Gudavičiaus darbų 1970–1999 m. bibliografija. Jos sąrašė 949 pozicijos: knygos, straipsniai, pasisakymai. Pateiktas taip pat E. Gudavičiaus kitos mokslinės veiklos: recenzento, disertacijų vadovo, mokslinio konsultanto, įvairių redkolegijų nario darbų sąrašas. Trečiame knygoje pateiktame sąrašė yra literatūra apie profesorių E. Gudavičių. Jame net 13 straipsnių, deja, nėra šios knygos, o juk galima buvo ir ją įrašyti, nes tai pats didžiausias jam skirtas darbas.

Šią knygos „Tarp istorijos ir būtovės“ apžvalgą baigdama norėčiau mūsų istorikams palinkėti, kad leidinys, skirtas istoriko jubiliejui pažymėti, būtų pirmas, bet ne paskutinis.

Aldona Gaigalaitė

Krikščionybė Lietuvoje. Čikaga, Lietuvos krikščionybės jubiliejaus komitetas. Red. Vytautas V. Vardys. – 1997. – 572 p.

Besibaigiant antrajam krikščionybės tūkstantmečiui pasirodė jos istorijos Lietuvoje knyga, apie kurią toli gražu negalima pasakyti „dar viena“. Iki šiol akademinės studijos, apžvelgiančios krikščionybės raidą Lietuvoje XIII–XX a., neturėjome.

Nauji Lietuvos Katalikų Bažnyčios istorijos tyrinėjimai ir praėjus daugiau kaip 10-mečiui po nepriklausomybės atkūrimo tebėra negausūs. Pasidairę knygynų lentynose pamatysime nemažai visuotinės Bažnyčios raidą analizuojančių darbų, šaltinių, tačiau Lietuvos Bažnyčios istoriografijoje susiklosčiusi gana problemiška padėtis. Tai rodo ir ši

knyga. Sumanyta krikšto jubiliejaus proga, ji išėjo jau 610-aisiais metais po krikšto, o paskutiniai darbai parašyti, rodos, apie 1986 m. Tai straipsnių rinkinys, kurių autoriai – žymiausi lietuvių išeivijos istorikai. Dauguma jų darbų jau buvo spausdinti (Vytauto Vardžio, 1924–1993, Rapolo Krasausko, gim. 1913 m., Zenono Ivinskio, 1908–1971, – net prieš 25–30 metų!), ir tik įvade Paulius Rabikauskas, 1920–1998, atsiliepia į 10-ajame dešimtmetyje diskutuotas idėjas. Tačiau iš karto reikia pasakyti, kad net prieš kelis dešimtmečius parašyti darbai nėra nebeaktualios senienos; deja deja, per ketvirtį amžiaus niekas nepranoko senosios Lietuvos Bažnyčios istorikų kartos.

Lietuvos Bažnyčios istorija šioje knygoje dalijama į tris laikotarpius, kurių pirmasis apima XIII–XIX a.: Didžiosios Kunigaikštystės valdovų religinę diplomatiją ir krikštą (P. Rabikausko, Z. Ivinskio, Rasos Mažeikaitės straipsniai), reformacijos raidą (Z. Ivinskio, R. Krasausko), carinės valdžios religinę politiką ir jos padarinius XIX a. (V. Vardžio); antrojoje knygos dalyje analizuojami 1918–1940 m. laikotarpio Bažnyčios santykių su valstybe, socialinės veiklos klausimai (V. Vardžio, Sauliaus Girmiaus, Prano Garšvos MIC, 1915–1993, straipsniuose); ir trečiojoje – sovietinės valdžios kova su Bažnyčia ir tikinčiųjų pasipriešinimas, daugiausia susijęs su „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika“ (V. Vardžio ir Kęstučio K. Girmiaus). Dviejuose straipsniuose – M. G. Slavėnienės ir Arthuro Hermanno – analizuojama Lietuvos evangelikų reformatų ir liuteronų bažnyčių XX a. istorija. Ypač įdomus pastarasis, apžvelgiantis protestantų bažnyčių gyvenimą sovietiniais metais, jame svarstomi iki šiol lietuvių istoriografijos akiratin nepatekę klausimai.

Tad trumpa turinio anotacija rodo, kad iš Lietuvoje gyvuojančių krikščioniškų konfesijų visai užmiršta liko tik stačiatikybė. Tai tikriausiai nulėmė tradicinis lietuvių istoriografijos etnocentrizmas, mat knygoje dominuoja naujausiųjų laikų istorija, kai stačiatikybė tebuvo negausios rusų diasporos religija. Vis dėlto iš karto krinta į akis ir daugiau didelių spragų: stinga XVIII a. istorijos (antai vysk. Ignoto Masalskio pavardė šioje knygoje net nepaminėta); nesuprantama, kodėl nutylėta ypač skaudžių pasekmių turėjusi Stalino politika 1944–1953 m., įspraudžiant Lietuvos Katalikų Bažnyčią į sovietinių įstatymų rėmus (tuo labiau kad V. Vardys yra šį laikotarpį analizavęs).

Neproporcingai daug vietos – daugiau kaip pusė knygos – skirta XX a. Katalikų ir Protestantų bažnyčių istorijai (ir savo recenzijoje norime įdėmiau peržvelgti būtent ją). Stebint dramatišką šių bažnyčių likimą iš užsienio, tai buvo aktualiausia. Pasiekusi Lietuvą anuo laiku, knyga, be abejonės, būtų buvusi kaipmat išgraibstyta būtent dėl šešių V. Vardžio straipsnių apie Katalikų Bažnyčios santykius su sovietine valstybe 1940–1980 m. 10-ojo dešimtmečio pradžioje šios temos čia dar niekas neanalizavo, o Niujerke anglų kalba 1978 m. išleistos autoriaus knygos (*The Catholic Church, Dissent and Nationality in Soviet Lithuania*), kurios skyriai perspausdinami, rodos, nebuvo net didžiųjų Lietuvos bibliotekų specfonduose. Tačiau prabėgus dešimtmečiui situacija yra iš esmės pasikeitusi.

Skirtingos knygos dalys palieka skaitytojui nevienodą įspūdį: pirmoji yra analitinė, antroji daugiau faktografinė, informatyvi, trečioji šiek tiek publicistinė. Pastarosios turinį padiktavo tų dienų realybė: tikinčiųjų, Bažnyčios persekiojimo įtampa ir ją atspindintis

šaltinis – „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika“. Kartu tai rodo ilgą istoriografijos kelią nuo įvykių rekonstrukcijos iki procesų interpretacijų, kuris skirtingų laikotarpių istorikus palieka nevienodose pozicijose. XIV–XIX a. krikščionybės istorija palyginti plačiai tyrinėta ypač lenkų, vokiečių, taip pat lietuviai gali ne tik diskutuoti tarpusavyje, bet ir pasiremti savo pirmtakų darbais. Šiuo požiūriu įdomu palyginti šią knygą su 1938 m., minint Lietuvos krikšto 550-ųjų metų jubiliejų, išleistu straipsnių rinkiniu (*Krikščionybė Lietuvoje. Praeitis. Dabartis. Ateitis*. Kaunas: Šv. Kazimiero d-jos leidinys, 263 p.). Ankstyvosios krikščionybės istorijos tyrinėtojų sąrašas jau tuomet buvo gana ilgas, tuo tarpu XX a. istorijos problematikos (ir politinių emocijų) tuometiniai leidėjai apskritai išvengė, katalikiškosios pasaulėžiūros ir religijos dabarties bei ateities klausimus pasiūlė aptarti filosofams.

Perskaičius knygą kyla mintis, jog Lietuvos Katalikų Bažnyčios istorija – tai politikos girnose atsidūrusios institucijos istorija. Nuo pat pirmųjų žingsnių XIII a. krikščionybės tyrinėtojai iš esmės analizuoja valstybės istorijos, Rytų–Vakarų politikos klausimus. Net Bažnyčios istorijos periodizacija tapatinama su krašto politinės raidos periodais, kurie XIX–XX a. susmulkėja iki atskirų valstybės vadovų religinės politikos etapų. Kartais girtos įsisukdavo visu smarkumu. Net nepriklausomoje Lietuvoje po tautininkų perversmo Katalikų Bažnyčia turėjo priešintis „kultūrkampfo“ politikai, o sovietinėje valstybėje gintis nuo visiškos destrukcijos užmačių. Ar ne tai nulėmė lyg ir išankstinį XX a. katalikiškosios istoriografijos tikslą išaiškinti Bažnyčios persekiotojus ir analizuoti jos gėnėjų veiksmus?

Tuo tarpu pačios institucijos, jos struktūrinių padalinių (dvasinių seminarijų, kurių, vienuolių ir t. t.) raidą Lietuvoje užčiuopti labai sunku. Iki šiol niekas nesiėmė nubraižyti net tikslesnių vyskupijų, parapijų, parapiinių mokyklų ir pan. plėtojimosi dinamiką atspindinčių žemėlapių. Tik apie vieną kitą vyskupą, kunigą (vėlgi daugiausia XX a. politikos aukas) išleistos monografijos. Svarbiausią įvykį mūsų dienų Bažnyčios gyvenime – Antrąjį Vatikano susirinkimą, jo reformų kelią į Lietuvą taip pat stelbia dėmesys SSSR ir Vatikano politikos peripetijoms.

Ne išimtis ir ši knyga. Vidinis Bažnyčios gyvenimas, jo problemos joje išryškėja tik ypatingais kritiniais laikotarpiais: XVI a. jas apnuogino Reformacija, o antroje XX a. pusėje – radikali antibažnytinė sovietinės valdžios politika. Toks vienpusiškas istoriografijos interesas palieka neatsakytą klausimą, ypač įdomų iš šešių šimtmečių perspektyvos: kaip keitėsi pati Bažnyčia, jos misija bėgant amžiams?

Kažin ar XXI a. Lietuvos Bažnyčiai bus toks pat dinamiškas, kaip XX-asis? Revoliucijos, karai, okupacijos – visa tai stiprino žmonių religingumą ir pasitikėjimą Bažnyčia, kartu skatino ją imtis lyderio vaidmens anksčiau nepatirtose situacijose. Bažnyčia neatpažįstamai pasikeitė: kaip niekad anksčiau ji priartėjo prie lietuvių tautos ir įgijo daugybę įtakos visuomenei instrumentų. Amžiaus pradžioje pagaliau buvo įveikta, anot V. Vardžio, „etninio tapatumo krizė“, kankinusi Bažnyčią keletą šimtmečių (po 1914 m., Žemaičių vyskupiją valdant Pranciškui Karevičiui, p. 235). Šios krizės pasekmes jaučiame iki šiol, pristigdami lietuviškos dvasinio luomo pareigybių, liturginių reikmenų ir

pan. terminijos, stebėdami nepalankų Bažnyčios, senosios kartos dvasininkų požiūrį į lenkišką liturgiją Vilniaus arkikatedroje, Lenkijos Bažnyčios apaštalinę pagalbą.

Nepriklausomybės metais Katalikų Bažnyčia įsitvirtino socialinio, politinio, kultūrinio gyvenimo centre, tačiau ne visose pozicijose sugebėjo išsilaikyti. Pirmiausia jai teko išlaikyti išbandymą valdžia. Krikščionims demokratams pralaimėjus rinkimus 1926 m. pavasarį, vyskupai patarė kunigams atsisakyti darbo partinėse ir politinėse struktūrose. „Politikos ir religijos maišymas augino religinį cinizmą ir dažnai užsiangažavusius katalikus nuvedavo į tik nominalių katalikų, o kartais į Bažnyčios priešingų grupių eiles“, – konstatavo V. Vardys, teigiamai vertindamas vyskupų sprendimą neekspluatuoti „katalikiškumo“ politikoje (p. 245). Politinis pralaimėjimas iš karto susiaurino įtaką ir socialiniam, kultūriniam gyvenimui. Mėgindama tam priešintis, Bažnyčios vadovybė ignoravo ir modernios valstybės poreikius, seniai pribrendusių socialinių reformų būtinybę (civilinės metrikacijos įvedimo, privalomų religijos pamokų mokyklose atsisakymo, p. 258, 295).

Neilgu nepriklausomos Lietuvos Respublikos dvidešimtmečiu nepaprastai išaugo katalikų organizacijos, veikė mokslo įstaigos, didžiuliais tiražais ėjo gausybė periodinių leidinių (p. 274–294). Visa tai nepaprastai išryškina kontrastą su dabartine mūsų kultūra, visuomenės sekuliarumo mastą. Bažnyčiai iš naujo tenka ugdyti katalikų inteligentiją, kuri, atėjus laikui, suteiks jai jėgų visavertiškai įsijungti į visuomenės gyvenimą, galbūt pristabdyti hedonistinės Vakarų kultūros įtaką.

Nesunku numatyti, jog istoriografijos domėjimasis politiniu spaudimu Bažnyčiai ir toliau dominuos, nes tyrinėtojus masina sensacingiausių faktų pilni KGB archyvai. Iš tiesų, naujaisiu laikų tyrinėtojams tikras darbymetis prasideda tik dabar, atsivėrus slaptiems sovietiniams fondams. Jiems dar ilgai teks studijuoti šaltinius, aprašyti svarbiausius Bažnyčios gyvenimo faktus ir išryškinti pagrindinius veikėjus, kol bus galima suvokti jų vietą bei vaidmenį istorijoje, išvengti nepagrįsto kai kurių dalykų pervertinimo, fragmentiškumo.

8–9-ajame dešimtmetyje išeivijos istorikai jautėsi esą ideologinės kovos fronte, todėl, kaip rodo ir knygos skyrių pavadinimai („susidūrimai“, „Maskvos karas“, „nelygi kova“), pirmiausia rašė apie konfliktuojančių pusių veiksmus. Tačiau svarbiausią dėmesį sutelkiant į religinio pogrindžio veiklos, ideologijos analizę, gerokai perdedamas jo mastas, vaidmuo. Antai, V. Vardžio nuomone, 1968 m. prasidėjusi „organizuota [pabraukta mano. – R. L.] akcija tikinčiųjų ir Bažnyčios teisėms ginti“, „kilo plačiai remiamas religinio disento sąjūdis“, „pajėgus įtraukti į savo eiles tiek intelektualą, tiek darbininką, tiek senimą, tiek jaunimą“, kuriame „paprastų žmonių dalyvavimas buvo masinis“ (p. 406). Iš pastaruoju metu pasirodžiusių religinio pogrindžio organizatorių atsiminimų sužinome, kad sąjūdis buvo labai konspiratyvus ir dažniausiai nesulaukė pritarimo net pačios Bažnyčios struktūrose (kurių, vienuolių vadovų). Norisi išvesti takoskyrą tarp legaliosios ir slaptosios Lietuvos Katalikų Bažnyčios, nes tik pastarosios (tenka pripažinti, gana negausaus žmonių rato, tarp kurių, laimė, buvo jų veiksmus galintys apčiuopti vyskupai) rizikos, pasiukojimo dėka turime tokius gražius jos pogrindžio istorijos puslapius. Sąmoningai vengiant „negrąžios“ istorijos ar ne, knygoje nėra kai

kurių sovietinio laikotarpio vyskupijų valdytojų pavardžių (pvz., visiškai neminimas kanauninkas Juozapas Stankevičius, kuriam sovietinė valdžia patikėjo valdyti tris vyskupijas), nesiaiškinami lojalių dvasininkų elgesio motyvai.

Kovos sąlygomis Bažnyčios vieta sovietinėje visuomenėje vertinama gana viena-reikšmiškai. „Bažnyčios institucinis nepriklausomumas turi didelę simbolinę reikšmę ir skatina valdžios politika nusivylusius telktis Bažnyčios prieglobstyje“, – rašo K. K. Girnius (p. 517), tačiau akivaizdu, kad tik iki pokario metų Bažnyčios ir tikinčiųjų katalikų interesus Lietuvoje gindavo hierarchija, vyskupai, o nuo 7-ojo dešimtmečio šią misiją, net jos iniciatyvą perėmė eiliniai kunigai ir pasauliečiai. Maža to, pastarieji turėjo daryti spaudimą vyskupijų valdytojams bei vyskupams pernelyg nenuolaidžiauti valdžios reikalavimams. Institucinę visų krikščionių ir nekrikščionių bažnyčių nepriklausomybę sovietinė valdžia sužlugdė pirmaisiais okupacijos metais, pritaikiusi nuo seno SSSR veikusį maldos namų ir dvasininkijos registracijos, neparankių bažnyčių vadovų bei parapijų kunigų nušalinimo mechanizmą. Vėlesniais dešimtmečiais KGB vis giliau skverbėsi į bažnyčių vidų. Realios jų gyvenimo sąlygos buvo labai sudėtingos, bažnyčios prieglobstis nebuvo saugus (antai vienuolės, dažniausiai nedrįsdavusios vietos klebonui prasiūti apie savo luomą, važiuodavo pas dvasios vadovus už dešimčių kilometrų).

Baigiant reikia apgailestauti, kad knyga nepateko į atsakingų redaktorių rankas. Kaip įvade rašė P. Rabikauskas, knygą redagavo dr. V. Vardys, 1993 m. netikėtai miręs. Susidaro įspūdis, kad dar po ketverių metų jo seniai surinkti tekstai pagaliau buvo atiduoti spaustuvėn leidybos iniciatoriams nepasirūpinus sudaryti redakcinę kolegiją ir net skirti dėmesio kalbos pataisymui. Toks aplaidumas sumenkino knygos akademiškumą. Leidėjams nenurodžius, kada straipsniai buvo parašyti ir kur spausdinti, ar patys autoriai juos atnaujino, trumpino, skaitytojui pačiam tenka dėl to sukti galvą. Mat vis dėlto keistoka dar beveik spaustuvės dažais kvepiančioje knygoje skaityti: „Jonas Kalvanas... yra dabartinis lietuvių ev. liuteronų vyskupas sovietinėje Lietuvoje“, apie „dabartinę Katalikų Bažnyčios situaciją“ 1985 m. ir pan. Beje, minėtame 1938 m. leidinyje šios klaidos išvengta, – nors darbai buvo skelbti mokslinėje periodikoje tais pačiais metais, redakcija korektiškai pateikė visas nuorodas.

Ypač akis bado gramatinės ir korektūros klaidos. Lyg paprasti lietuvių kalbos žodžiai daug kur rašoma: „rėžimas“, „parapiečiai“, „reportuoti“, „siurpryzai“, „ištikrųjų“, „peranksti“, „kaikurių“, „pasiūsti“ ir t. t., o ką jau kalbėti apie nuorodas lenkų kalba... Be to, kiekvienas autorius turi savo žodyną (antai P. Rabikauskas rašo „Volynė“, o Z. Ivinskis – „Volinija“, „domininkonas“; V. Vardys – „Kriavo aktas“, M. G. Slavėnienė – „St. Petersburgas“).

Ši nauja nenaųjų straipsnių knyga – lyg senosios, jau išeinančios išėjijos Bažnyčios istorikų kartos palikimas. Jaunoji karta jau bręsta Lietuvoje, būtent čia ji galės geriausiai išvelgti bent jau XX a. problemas, lemiančias Lietuvos Bažnyčios dabartį bei ateitį.

Regina L a u k a i t y t ė

Vilniaus Žemutinės pilies rūmai. T. 4 (1994–1995 metų tyrimai). – Vilnius: Pilių tyrimo centras „Lietuvos pilys“, 1999. – 376 p.

Po beveik ketverių metų pertraukos skaitytojus pasiekė ketvirtas tęstinio mokslinio leidinio „Vilniaus Žemutinės pilies rūmai“ tomas, skirtas 1994–1995 metų tyrinėjimams¹. Knygos atsakingasis redaktorius yra Pilių tyrimo centro „Lietuvos pilys“ vadovas habil dr. Vytautas Urbanavičius. Ją sudaro 10 įvairaus dydžio straipsnių, kuriuos parašė 19 autorių. Jie trumpai pristatyti įvade (p. 5–7). Ši knyga yra vieningos tematikos straipsnių rinkinys, kurį toliau apžvelgsime pagal atskirus straipsnius. Kaip nurodyta įvade, leidinio struktūra „šiek tiek pasikeitė“, nes „greta įprastų lauko tyrimų duomenų, tiek archeologinių, tiek architektūrinių, įdėti keli kamerinio pobūdžio straipsniai“ (p. 5). Taip perdėtai kukliai pasakoma apie esminius knygos struktūros pakitimus, kurie gerai matyti palyginus šį ir ankstesnius tomus. Antai tradiciniai publikaciniai skyriai anksčiau sudarė beveik visą leidinį, o dabar jie (archeologiniai, architektūriniai, numizmatiniai tyrimai) teuzūma 40 procentų, neskaitant iliustracijų. Visa kita dalis – specialūs pilies medžiagos tyrimai.

Pirmasis autoriaus nepasirašytas straipsnelis „Iš rūmų istorijos“ (p. 8–11) supažindina su Žemutinės pilies rūmų istorija. Tai tarsi dalykinis įvadas į tolesnius straipsnius.

1991 m. rugsėjo 20 d. datuotas istoriko S. Samalavičiaus straipsnis „Kunigaikščių rūmų ir pilių priežiūra XVI–XVIII a.“ spausdinamas jau gerokai po autoriaus mirties. Jis skirtas svarbiai temai: pilį prižiūrėjusiems bei joje dirbusiems žmonėms. Orientuotasi į jų pavardžių iškėlimą. Dauguma pateiktų dokumentų yra XVII a., net XVIII a., kai pilies griuvėsiai gal tik nominaliai buvo prižiūrimi. XVI a. duomenų labai maža, dauguma jų iš to amžiaus vidurio bei antros pusės. Straipsnis kiek neišbaigtas, bet šiuo atveju tai nemenkina jo vertės. Tik gaila, kad jį skelbiant nebuvo iki galo sužiūrėti du dalykai: terminija ir korektūra. Apsčiai vartojami slaviški (atėję iš slavų kalbomis rašytų šaltinių) ar net germaniški terminai: „horodničius“, „budovničius“, „ceikvartas“, „jurgeltas“, nors ne vienoje vietoje pavartoti jų lietuviški atitikmenys. Dažnokos korektūros klaidos tekste (pvz., p. 17, 18, 27) kartais ne tik trukdo suprasti cituojamąjį originalų šaltinį, bet ir skamba nelabai padoriai (p. 50). Išvados šiame straipsnyje irgi ne stiprioji jo vieta. Pacituosime vieną. „Dailidės prižiūrėjo ir remontavo medinius trobesius, o taip pat grubaus darbo pastatų medines duris bei darė kitus jų profesijai priklausančius darbus“ (p. 51). Galbūt tokias išvadas reikėjo labiau paredaguoti arba kai kurių vietų išvis atsisakyti, atsižvelgiant į straipsnio neužbaigtumą?

Tradicškai didelis abiejų pagrindinių Vilniaus Žemutinės pilies archeologų A. Tautavičiaus ir V. Urbanavičiaus straipsnis „Archeologiniai tyrimai“ (p. 53–83). Jame aptarti įvairūs archeologiniai radiniai, pradedant senųjų mūrų likučiais ir baigiant žalvariniais

¹ Iki tol išspausdinta: *Vilniaus Žemutinės pilies rūmai*, t. 1 (1988 metų tyrimai), Vilnius, 1989; *Vilniaus Žemutinės pilies rūmai*, t. 2 (1989 metų tyrimai), Vilnius, 1991; *Vilniaus Žemutinės pilies rūmai*, t. 3 (1990–1993 metų tyrimai), Vilnius, 1995.

paukuotuais dirbinėliais. Iš mūrų aiškiai ir lakoniškai apibūdintos rūmų vakarinės pusės statinių liekanos (4 rūšiai, pietinių vartų patalpa bei atkasta dalis patalpos šiauriniame korpuse). Daugiausia dėmesio skirta rečiau pasitaikantiems radiniams, kurių šiuose tyrimų sezonuose daug nebuvo. Straipsnis yra publikacinio pobūdžio, nes sunku ką nors labai nauja pasakyti apie daiktus, kurie atkasami metai iš metų ir kuriuos lygiai taip pat metai iš metų tenka aprašinėti. Jis gausiai iliustruotas kokybiškomis, deja, jau irgi mirusio Kazimiero Vainoro nuotraukomis, Alvyros Mizgirienės ir Taurimos Bunkutės piešiniais.

Trys autoriai (Rasa Armalaitė, Vytautas Abramauskas, Napoleonas Kitkauskas) aptaria pilies architektūrinių tyrimų rezultatus (p. 84–106). Čia neišvengta tam tikro pasikartojimo su ankstesniame straipsnyje pateiktais mūrų aprašymais. Vis dėlto didžioji dalis medžiagos yra originali, kartu su pateiktais brėžiniais gana išsamiai apibūdinanti atkastus rūmų mūrų likučius. Straipsnyje gausu surastų mūrų dalių matmenų, altitudžių, pareikšta įdomių minčių apie patalpų paskirtį. Gaila, kad šiame tekste datuojant mūrus mažai remiamasi archeologijos teikiamais duomenimis, ypač sluoksnių pjūviais. Juk tik atsižvelgiant į sluoksnius ir juose randamus tiksliau datuojamus radinius galima patikimai datuoti mūrų liekanas. Kai kurie straipsnio autoriai diskutuotini teiginiai pateko į išvadas kaip neginčytini. Kalbant apie iš ikonografijos šaltiniais žinomą vakarinį įvažiavimą į rūmų kiemą, išvadose teigiama, kad „sukaupta pakankamai argumentų“, liudijančių, jog toks įvažiavimas buvo virš K rūšio (p. 106), o tuo tarpu ši klausimą aiškinant tekste teigiama tik tiek, kad jis šioje vietoje „greičiausiai“ buvo (p. 97). Didelių abejonių kelia autorių teiginys, kad keliose vietose buvo kasinėjama duobėmis (p. 86, 87, 89 ir kt.). Tai XIX a. archeologijos tyrimų metodas, kuriuo dabartiniai tyrinėtojai nesinaudoja. Dar vienas nesusipratimas yra dendrologinis medienos tyrimas, kurio metu ji datuojama (p. 89): turėtų būti dendrochronologinis. Abu šie smulkūs pavyzdėliai rodo, kad architektai nėra pakankamai susipažinę su archeologijos pagrindais.

Eilės tvarka knygoje toliau eina Aldonos Skučienės ir Daivos Steponavičienės straipsnis „Raktai ir spynos“ (p. 107–115). Tai jau tiriamojo pobūdžio darbelis, kurį būtų galima pavadinti įvadu į plačius šios dirbinių rūšies tyrimus. Svarbiausias straipsnio tikslas, kaip, atrodo, teigia ir pati autorė (p. 109), yra pirmą kartą Lietuvoje (gal ne tik joje, p. 107) atskleista spynų gamybos pakėtinė geležies-vario-geležies technologija. Deja, iš straipsnio neįmanoma susigaudyti, keliose kokio tipo ir amžiaus spynose tai buvo pastebėta, nėra ir tokiems darbams privalomo detalesnio šios technologijos aprašymo. Spynos iš Žemutinės pilies aptiriamos labai abstrakčiai: nesužinome net jų tikslaus skaičiaus („iki šiol yra surasta apie 50 spynų ir 40 raktų bei jų nuolaužų“, p. 110), jau nekalbant apie detalesnes radimo aplinkybes ar pagrindinius šių spynų matmenis. Kartu straipsnyje bandoma įvesti naują valstybės laikų archeologinę periodizaciją pagal stilius (gotika, renesansas ir t. t.). Tai tinka architektūrai, menui, tačiau tokiu būdu skirstyti visą materialinę kultūrą, mūsų manymu, yra netikslinga. Daugelis jos požymių yra grynai funkciniai ir su kokiomis nors kultūrinėmis srovėmis nesusiję. Kas kita yra kalbėti apie vieno ar kito stiliaus menines apraiškas dirbinyje (taip pat spynoje).

Eduardo Remeco „Monetos“ (p. 116–127) yra beveik gryna šios radinių grupės publikacija. Be pateiktų ano meto kainų bei Prahos grašių lobio monetų patekimo į Lietuvą laiko nustatymo, visa kita yra rastų monetų išvardijimas pagal metus ir kasinėjimų eigą. Pridėta lentelė (p. 126–127) byloja tą patį. Kadangi tai padaryta straipsnio pavidalu, norint ką nors konkretaus surasti, kaskart reikia skaityti visą straipsnį. Mūsų manymu, toks labai svarbios medžiagos pateikimas yra nevykęs. Pirmiausia neaišku, kodėl svarbiausia Žemutinės pilies sluoksnių datavimui archeologinių (pabraukta recenzijos autoriaus) radinių grupė yra išskirta iš kitų archeologinių radinių. Monetų radimo gyliai čia išvis nenurodyti. Daugiausia dėmesio kreipiama į monetų apskaitą (pvz., išvadų 1 ir 2 punktai, p. 124). Susipažinus su šiuo ir kai kuriais kitais pastaruoju metu pasirodžiusiais numizmatinio pobūdžio straipsniais, tenka konstatuoti Lietuvos numizmatikoje įsivyraujančią buhalterinę kryptį, kuri bemaž pakeitė kataloginę kryptį. Gerai apgalvotas Vilniaus Žemutinės pilies rūmų teritorijoje rastų monetų katalogas – štai kaip turėjo atrodyti E. Remeco straipsnis.

Lino Kvizikevičiaus straipsnelis „Švininiai atspaudai“ (p. 258–269) yra naujoviškas Lietuvos archeologijos darbas, ilgai jį rengiant spaudai platesniu pavidalu anksčiau suspėjęs pasirodyti kitame leidinyje². Jame aptartos visos pilies teritorijoje rastos iki XIX a. datuojamos plombos (straipsnyje vadinamos antspaudais). Pradžioje pateikiama trumpa jų panaudojimo istorija, toliau eina šių plombų katalogas (33 vienetai). Nemaža šių plombų tiksliai ar apytiksliai identifikuotos. Silpna katalogo vieta ta, kad jame nenurodyta tiksliai plombos radimvietė. Penkios plombos (Nr. 7, 17, 30, 31, 32) pagal katalogą neturi iliustracijų, vienos (Nr. 18) nuoroda į iliustraciją klaidinga (turi būti 195 pav.). L. Kvizikevičius nesirengia apšviesti prekybinių plombų tyrinėjimų, todėl ateityje Lietuvoje turėtume turėti savą sfragistikos specialistą.

Dar vienas daug žadantis kruopštus archeologas yra Gintautas Rackevičius. Knygoje yra jo straipsnis „XV a. pr. strėlių antgaliai Vilniaus Žemutinėje pilyje“. Jame jis išsamiai paskelbia 1994 m. surastą gana retą Lietuvos archeologijoje dalyką – gaisro metu sudegusių strėlių krūvą, susidėjusią net iš 455 antgalių. Dauguma jų (išskyrus 2 lanko strėlių antgalius) priklauso arbaletinėms strėlėms. Čia iškart reikia pasakyti, kad apskaičiuojant šių strėlių procentinę sudėtį įsivėlė nedidelė klaida (jų yra ne 96,6 % (p. 271), o 99,6 %). G. Rackevičius visas strėles pagal jų išvaizdą grupuoja į 9 tipus, kiekvieną jų apibūdina bei datuoja. Pažymėtinas strėlių antgalio svorio panaudojimas jas apibūdinant, ko Lietuvos archeologijoje iki šiol labai trūko.

Algirdas Gaigalas straipsnyje aptaria ikiistorinius Vilniaus laikus (p. 280–289). Nors jo pavadinimas skelbia, kad jame turėtų būti kalbama apie pilies teritoriją, iš tikrųjų pateikiami geologiniai ir geomorfologiniai duomenys apie visą Vilnių ar net platesnį regioną. Vis dėlto jame yra ir kruopelės geologinių žinių apie pačią Žemutinės pilies vietą.

² L. K v i z i k e v i č i u s, Švininiai audeklų antspaudai, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1998, p. 433–446.

Paskutinis aptariamasis knygos straipsnis, parašytas net 9 autorių (tokia gausi bendraautorystė Lietuvoje gana reta), skirtas medienos radiokarboninio ir dendrochronologinio datavimo bandymams, kuriuos pagaliau gausiai ir dėkingai Žemutinės pilies medžiagai pradėta daryti. Rezultatai viltingi, nors neišspręstų problemų čia yra ne viena. Abiem būdais skirtingose laboratorijose datavus du medienos pavyzdžius (gaila, ir čia nėra jokių tikslesnių duomenų apie jų stratigrafiją, tik nurodyta, kad ji „iš grindinio“ (p. 291), gauti rezultatai rodo, kad tas grindinys buvo klotas XIV a. pabaigoje (p. 295). Dabar lieka nustatyti, iš kokio grindinio buvo paimti pavyzdžiai datavimui, ir turėsime pirmą labiau patikimą gamtamokslinę datą iš Vilniaus Žemutinės pilies teritorijos.

Kalbant apie knygą kaip visumą, matyti, kad į ją sudėti nevienodo lygio ir paruošimo darbai. Žinant, kad nemažą dalį jų parengė jauni tyrinėtojai, tai nieko nuostabaus. Labiau galėjo būti suvienodinti visai knygai bendri dalykai. Pavyzdžiui, skirtinguose straipsniuose skiriasi rūšių žymėjimas. Archeologai kalba apie J rūsį (p. 59), architektai – apie H ir I rūsias (p. 91). Į santraukas irgi pateko vienas kitas vertimo arba redagavimo netikslumas. E. Remeco straipsnio angliškoje santraukoje lobis išverstas kaip radinys (p. 318), iliustracijų sąrašė – jau teisingai (p. 333). L. Kvizikevičiaus rusiškoje santraukoje nurodytos 32 plombos (p. 356), kai jų tekste aprašyta 33. Kruopščiai padirbėta prie gausių iliustracijų (net 218). Gana išsamios dvikalbės (anglų ir rusų kalbomis) santraukos. Į šias kalbas išversti ir parašai po iliustracijomis. Visa tai rodo, kad Vilniaus Žemutinės pilies medžiaga parengta pateikti plačiam Europos mokslininkų ratui. Tik į naudą išėjo ir jau minėta „šiek tiek“ pakeista leidinio struktūra. Ne kasmetinių ataskaitų publikavimas, o visos iki šiol surinktos gausios, turtingos ir Lietuvai labai svarbios medžiagos sistemingos studijos turi tapti pagrindiniu Vilniaus Žemutinės pilies tyrinėtojų kolektyvo darbu.

Gintautas Z a b i e l a

Juozapas Romualdas B a g u š a u s k a s. Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas. – Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999. – 446 p.

Svarbiausią recenzuojamos monografijos mintį nusako viršelyje išspausdinti epigrafai: iš Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos 1944 m. atsišaukimo „*Lietuva bus laisva ir nepriklausoma. Mes tuo tikime ir už tai kovojame*“ ir iš „Laisvė Lietuvai“ organizacijos narės N. Gaškaitės 1957 m. užrašų „*Jeigu tavo išvadavimui reikalinga gyvybė, Tėvyne, imk ją. Man negaila devyniolikos metų*“. Taigi J. Bagušausko knygoje pateikiamą medžiagą galima aptarti psichologiniu-filosofiniu aspektu per pagrindines žmogaus vertybes: laisvę, jos siekimą kovojant ir pasiaukojimą atiduodant brangiausią turtą – žmogaus

gyvybę. Tačiau šių eilučių autorė, nepretenduodama į filosofinius, patriotinius apmąstymus, apsiriboja kuklesniu įnašu, pristatydama monografiją „Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas“ platesniam skaitytojų ratui. Įvadinėje knygos dalyje (p. 7–24) autorius nusako nagrinėjamos problemos svarbą atskleidžiant „Lietuvos politinės istorijos aspektus, reikšmingų visuomeninių procesų formavimosi ištakas, priežastinius ryšius ir ypač tautos pasipriešinimo istoriją“. Kita vertus, ir Lietuvos jaunimas, kaip teisingai pabrėžia autorius, privalo žinoti savo judėjimo istoriją ir ją remdamasis puoselėti savo veiklą naujomis istorinėmis Lietuvos valstybės gyvavimo aplinkybėmis (p. 9). Knyga, be abejonės, reikšminga moksliniu ir politiniu aspektu: joje pirmą kartą istoriografijoje naujos dokumentinės medžiagos, anksčiau neprieinamos tyrinėtojams, pagrindu, istoriko A. Tylos žodžiais tariant, atlieka „visuotinių humanistinių vertybių restituciją“. J. Bagušauskas nurodo, kad ir sovietiniu laikotarpiu, ypač nuo šeštojo dešimtmečio vidurio, tyrinėtojai nemažai dėmesio skyrė jaunimo problematikai, žinoma, tai nagrinėdami per komunistinių (komjaunimo, pionierių. – V. K.) organizacijų veiklą, o jaunimo pasipriešinimą dažniausiai vertino „buržuazinio nacionalizmo“, vėlesniais metais „chuliganizmo“ ar net „kriminalizmo“ pasireiškimo faktais. Autoriaus apskaičiavimais, 1955–1990 m. Lietuvoje apginta 15 kandidatinių disertacijų Lietuvos komjaunimo istorijos temomis ir tik „LKP istorijos klausimų“ tęstinio leidinio 46 tomuose išspausdinta 26 straipsniai jaunimo problematika (p. 10–11). Beje, šis leidinys buvo ne „Partijos istorijos instituto prie LKP CK kartu su Vilniaus universiteto SSKP istorijos katedra“ (p. 11), o Lietuvos SSR aukštųjų mokyklų ir Partijos istorijos instituto prie LKP CK.

Autorius nurodo ir remiasi užsienyje gyvenančių lietuvių istorikų ir visuomenės veikėjų darbais, kuriuose aptariamos Lietuvos jaunimo sovietizavimo, pasipriešinimo problemos, taip pat užsienio lietuvių leidžiamos spaudos bei pokario metais Lietuvos partizaninio sąjūdžio leidžiamų periodinių leidinių bei laikraščių publikacijomis. Lietuvos jaunimo pasipriešinimo, kaip apskritai lietuvių tautos priešinosi sovietiniam režimui, kovos už laisvę problemos įgijo pilietines teises tik atkūrus Lietuvos nepriklausomybę. Šiame veiklos bare nemažai yra nuveikę Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro, Lietuvos istorijos instituto bei Lietuvos aukštųjų mokyklų istorikai, taip pat recenzuojamos knygos autorius. Tačiau prie autoriaus aptariamų dokumentų rinkinių, išleistų pastaraisiais metais, mano supratimu, nederėtų priskirti be paaiškinimų knygos „Baltijos valstybių užgrobimo byla“, Vilnius: Du Ka, 1997, 862 p. (p. 15), nes tai yra JAV Kongreso Ch. J. Kersteno komiteto 1953–1954 m. dokumentai, kuriuos „geležinė uždanga“ nuo Lietuvos žmonių slėpė, o sovietinės institucijos juos įvardijo „buržuazine propaganda“.

Monografijos šaltinių bazė gana solidi. Reikšminga nagrinėjamai temai medžiaga yra sukaupta iš Lietuvos visuomenės organizacijų archyvo (LVOA), prie kurio fondų autorius yra ne kartą grįžęs, Lietuvos centrinio valstybės archyvo (LCVA) ir daugiausia iš Lietuvos ypatingojo archyvo (LYA) fondų. Galima teigti, kad, išskyrus paties autoriaus

publikacijas (p.15), gausi archyvo medžiaga, statistiniai duomenys į mokslinę apyvertą įvedami pirmą kartą. Jam šioje srityje priklauso prioritetas. Analizuodamas istorinius archyvinius šaltinius, monografijos autorius juos vertina kritiškai, aptaria patikimumo nustatymo kriterijus. Atsižvelgdamas į turimų šaltinių pobūdį, jis atitinkamai sudarė knygos struktūrą, išskirdamas jaunimo priešinimosi ir represinių institucijų slopinimo problemas. Turėdamas nemažą istoriografinę medžiagą ir turtingą istorinių šaltinių bazę, autorius užsibrėžė šiuos uždavinius: „atskleisti Lietuvos laisvės ir valstybingumo, partizaninio sąjūdžio įtaką jaunimo pasipriešinimo formavimuisi, parodyti, kad laisvės idėjos ir tikėjimas Lietuvos ateitimi skatino jaunimą burtis į pagrindines organizacijas kovai su sovietiniu režimu; ištirti jaunimo pasipriešinimo organizacinės veiklos pagrindus; išanalizuoti pagrindines jaunimo pasipriešinimo organizacijų veiklos formas bei metodus; parodyti komunistinių struktūrų veiklos kryptis sovietizuojant Lietuvos jaunimo visuomeninį ir politinį gyvenimą, mėginimus dvasiškai pavergti jaunimą; parodyti totalitarinės sistemos pastangas ideologinėmis ir represinėmis priemonėmis kontroliuoti dvasinį, socialinį ir politinį jaunimo gyvenimą“ (p. 21).

Pasirinktos temos problematika apima visą sovietinio režimo egzistavimo laikotarpį. Tirdamas problemą, autorius išryškina keletą istorinių etapų: 1) 1940–1941 m., kai Lietuva buvo aneksuota ir tapo SSSR sudedamąja dalimi; 2) 1944–1953 m., naujos sovietinės okupacijos pradžia iki diktatoriaus Josifo Stalino mirties; šiam laikotarpiui būdingas brutalus represinių struktūrų siautėjimas, priverstinis „socializmo kūrimas“ ir stiprus partizaninis tautos priešinimasis; 3) 1954–1964 m., vadinamieji politinio atšilimo metai, kai aukščiausias Kremlius valdžios viršūnių postas atiteko Nikitai Chruščiovui; 4) laikotarpį nuo septintojo dešimtmečio vidurio iki 1990 m. autorius suskaido į smulkesnius etapus, remdamasis pasipriešinimo judėjimo ypatumais (p. 24). Daugiau pateisinamas būtų buvęs šio laikotarpio būdingų bruožų, kurie sąlygojo taip pat priešinimosi režimui ypatumus, išryškinimas ir dviejų istorinių etapų (stagnacijos (1965–1985) ir M. Gorbačiovo pertvarkos) išskyrimas.

Monografijos dalyje „Pirmoji sovietinė okupacija“ (p. 25–57), atskleidęs SSSR Lietuvos okupacijos ir aneksijos mechanizmą, autorius ryškiais potėpiais parodo krašto jaunimo visuomeninio ir politinio gyvenimo sovietizavimą: tam reikalui buvo panaudojamas Lietuvos valstybinis aparatas, masinės informacijos priemonės, švietimo sistema ir kt. Per švietimą, komjaunimo organizaciją buvo siekiama ideologizuoti jaunimo dvasinį gyvenimą, imtos brukti marksizmo-leninizmo, stalininės bolševikų partijos istorijos dogmos bei iš „klasinių pozicijų“ žvelgti į Lietuvos istorinę praeitį, visais žiniasklaidos kanalais dezinformuoti jaunimą sakmėmis apie „socializmo pranašumus“, „kultūros pasiekimus“ Sovietų Sąjungoje. Pasipriešinimas režimui, anot autoriaus, didėjo proporcingai didėjant politinei priespaudai, ekonominei ekspropriacijai ir gyvenimo lygio smukimui. Sovietiniam režimui priešinosi visų socialinių sluoksnių žmonės. Pirmieji savo antisovietinį nusiteikimą parodė mokytojai, kai jie komunistų partijos surengtame mokytojų suvažiavime 1940 m. rugpjūčio 13 d. vietoj Internacionalo demonstratyviai

sugiedojo Lietuvos himną (p. 40). Moksleivių ir studentų antisovietiniai išsišokimai buvo sąlygojami tų pasikeitimų, kuriuos jie rado sugrįžę rudenį į savo mokyklas. Prasi-dėjo pasyvus jaunimo priešinimasis sovietizacijai: rengiamų valdžios politinių renginių ignoravimas, sovietinių vadų portretų nuo klasės sienų nukabinėjimas. Per 1940-ųjų Vėlinės moksleiviai daugelyje vietų organizuoti ėjo į kapines, tvarkė ir puošė nusipel-nusių Lietuvai žmonių kapus, pagarbiai ir pakiliai 1941 m. minėjo Vasario 16-ąją, susibūrimuose skambėjo priesaika Lietuvai, ryžtas kovoti dėl jos laisvės. Šia proga dau-gelyje vietų buvo iškeltos trispalvės vėliavos, platinami antisovietiniai atsišaukimai, bai-kotuojamos Lietuvos visuomenei primetamų sovietinių švenčių šventimas. Minėjimų metu moksleiviai netikėtai sugiedodavo „Lietuva, Tėvyne mūsų“, atsisakydavo šventinių eitynių metu nešti bolševikų partijos vadų portretus, neatsakydavo į sovietinių pareigūnų pasveikinimus ir pan. Paspriešinimo judėjimas sustiprėjo ir labiau išplito susikūrus 1940 m. rudenį Lietuvos aktyvistų frontui. Susikūrusios slaptos organizacijos ir grupės (NKVD nuo 1940 m. liepos iki 1941 m. gegužės mėn. susekė 75), pradėję eiti pogrindžio laikraščiai stiprino jaunimo laisvės siekius (p. 56).

Antroje monografijos dalyje „Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam reži-mui“ (p. 58–210) J. Bagušauskas aptaria jaunimo pasipriešinimo organizacijų kūrimą-si, apibendrina šių organizacijų organizacinius pagrindus (konspiraciją ir drausmę, prie-saikos davimą), nagrinėja jaunimo priešinimosi sovietiniam režimui, kovos už laisvę formas ir metodus. Autorius nurodo, kad pasipriešinimo organizacijos, veikusios pir-mosios sovietų ir nacių okupacijos laikotarpiu, savo kovos tikslus ir uždavinius grindė Lietuvos valstybės egzistavimo tęstinumo idėja. Ši idėja sklandė ir pirmaisiais pokario metais, nes buvo tikimasi, kad po karo Europoje bus atkurta demokratinė tvarka, kad Lietuvos klausimas turės būti išspręstas Taikos konferencijoje, nes dauguma pasiprieši-nimo dalyvių manė, kad „kartosis amžiaus pradžios politinės paralelės“ (p. 66–67), kai užgimė nepriklausoma Lietuvos valstybė. Buvo ieškoma ir kitų paaiškinimų teigiant, kad „prasidės karas tarp Rytų ir Vakarų, kuriame SSSR bus sutriuškinta ir Lietuva atgaus nepriklausomybę“ (p. 68). Partizanų atsišaukimuose buvo skelbiama, kad karas sunai-kins komunizmą ir atneš laisvę pavergtoms tautoms. Tačiau politinė padėtis buvo daug sudėtingesnė negu tikėtasi: tarptautiniuose susitarimuose Lietuvos vardas nebuvo mini-mas. Tai suprato, kaip nurodo autorius, ir nemaža pogrindžio vadovų. Viltys greitai atkurti Lietuvos valstybingumą nepasitvirtino.

Pogrindžio politinės vadovybės formuluojamos pagrindinės nuostatos dėl Lietuvos ateities atsispindėjo ir jaunimo veikiančių bei besikuriančių pasipriešinimo organizacijų veikloje. Aptaręs daugelio jaunimo pasipriešinimo organizacijų programas ir statutus, autorius daro išvadą, kad kovoje dėl Lietuvos valstybingumo atkūrimo jaunimas orienta-vosi į tautinio sąmoningumo ugdymą, komunizmo demaskavimą ir kovą su juo, netgi užsibrėžiant tikslą „rengtis galimiems susirėmimams su okupantais“ (p. 75). Sparčiai kuriantis partizanų būriams, kūrėsi ir jaunimo pogrindinės organizacijos. Dažnai jauni-mas į organizacijas būrėsi partizanų paskatintas. Jos palaikė ryšius su partizanais, teikė

jiems paramą: buvo jų ryšininkai, teikė žvalgybines žinias, platino atsišaukimus ir kt. Be partizanų sukurtų jaunimo organizacijų, veikė nemažai savarankiškų pagrindinių jaunimo organizacijų, kurių nariai buvo studentai ir moksleiviai. Nepasitenkinimą sovietine sistema mokiniai reiškė pamokų metu klausinėdami mokytojus apie sunkias Lietuvos žmonių gyvenimo sąlygas ir reikalaudami paaiškinti, kodėl taip yra. Jie reiškė nepasitenkinimą rusinimo politika, kuri žeidė jaunimo tautinius jausmus, nesitenkindami oficialiomis istorijos pamokomis, savarankiškai ieškojo atsakymų į juos dominančius klausimus. Jaunimo pagrindinėms pasipriešinimo organizacijoms atsirasti įtakos turėjo ir dvasininkai, kurie per nelegalias tikybos mokymo valandėles ir kitus moksleivių susibūrimus skleidė Lietuvos nepriklausomybės idėjas, puoselėjo ištikimybę tautai ir bažnyčiai. Chruščiovinio „atlydžio“ metais jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui, ypač aukštosiose mokyklose įgavo pavidalą naujosios opozicijos, kuri savo nuostatas reiškė literatūrine ir kultūrine veikla, peraugančia į politinį pasipriešinimą (p. 106–108). Autorius atskiro laikotarpio jaunimo priešinosi sovietiniam režimui raiškos formą įvardijo judėjimu „organizacija be organizacijos“, tačiau ši pasipriešinimo forma knygoje nėra pakankamai išryškinta (p. 109). Po 1975 m. Helsinkio Baigiamojo akto pasirašymo pasipriešinimo judėjime, nurodo autorius, atsiranda naujų bruožų, „kuriasi judėjimai, kurie ima diferencijuotis pagal politines nuostatas“, jaunimas įsitraukia į įvairias veiklos formas, ginančias žmogaus teises ir laisves (p. 110).

Monografijoje aptariama jaunimo pasipriešinimo organizacijų struktūra, kuri buvo nustatoma vadovaujantis atitinkamų nepriklausomos Lietuvos organizacijų organizaciniais principais ir pagrindžio diktuojamomis sąlygomis. Todėl buvo laikomasi konspiracijos, organizacijų nariai rinkdavosi slapyvardžius, moksleivių organizacijose būdavo nemažai romantikos. J. Bagušauskas atskleidžia partizaninės spaudos poveikį jaunimui, jaunimo bendradarbiavimą pagrindžio spaudoje (straipsnių rašymas, éilėraščių spausdinimas, įvairių informacijų teikimas), pagrindžio laikraščių ir atsišaukimų platinimą. Jis aptaria ir pačių jaunimo organizacijų bei grupių leidžiamus pagrindžio laikraštelius, kuriuose buvo keliami aktualūs tautos istorijos, sovietinio režimo politikos klausimai, atsišaukimus. KGB struktūroms nestigo darbo renkant išplatintus atsišaukimus ir ieškant jų autorių. Remiantis KGB padalinių ataskaitomis, pateikiama antisovietinių atsišaukimų paplitimo geografija, statistiniai duomenys apie atsišaukimų autorius ir jų platintojus (p. 142–143, 146). Savo neigiamą nusistatymą režimui jaunimas, ypač moksleiviai ir studentai, išreiškėdavo piešiamais Nepriklausomybės laikų ženklais ir simboliais, antisovietiniais užrašais ant sienų, telegrafo stulpų, skelbimų lentose ir kt. Buvo siuntinėjami laikraščių redakcijoms, užsienio radijo stotims, užsienio valstybių valdžios institucijoms laišakai, kuriuose buvo keliami aktualūs SSSR vidaus ir užsienio politikos klausimai, raginama remti Lietuvos laisvės siekius. Pvz., į KGB įskaitą 1959 m. buvo įtraukti 38 559 korespondentai, susirašinėjantys su kapitalistinėmis šalimis (p. 151), ir pan.

Viena iš jaunimo priešinosi sovietiniam režimui formų buvo Lietuvos jaunuolių vengimas mobilizacijos į Raudonąją armiją. Ypač daug jaunų vyrų nuo mobilizacijos į

svetimą kariuomenę slapstėsi pirmaisiais antrosios sovietų okupacijos metais. Tuo metu daug gimnazistų papildė partizanų gretas, nors ir vėliau buvo neretų atvejų, kai šaukiamieji įvairiais būdais vengė tarnybos sovietinėje kariuomenėje (p. 160). Devintojo dešimtmečio pabaigoje, tautinio atgimimo metais, prasidėjo masinis lietuvių karo prievolininkų atsisakymas tarnauti svetimoje kariuomenėje. Tarnybos svetimoje kariuomenėje boikotas buvo vienas reikšmingų jaunimo priešinio veiksmų kelyje į nepriklausomos valstybės sukūrimą. Kita jaunimo antisovietinės raiškos forma buvo Vasario 16-osios akto paminėjimas. Autorius knygoje aprašo moksleivių antisovietinę raišką, kai buvo prie mokyklų pastatų ir kitose vietose iškeliamos trispalvės vėliavos, apie Vasario 16-ąją rašoma pogrindžio leidiniuose, platinami proginiai atsišaukimai ir kitaip pažymima Nepriklausomybės diena, tapusi laisvės ir suverenumo simboliu, žadinsi viltį, „kad ateis laikas, kai Lietuva pati tvarkys savo likimą“ (p. 184). Aprašoma Vėlinių dienos reikšmė laisvės kovų istorijoje. Autorius argumentuotai grindžia teiginį, kad Vėlinės buvo ta diena, kai „žmonės prisimindavo ne tik savo artimuosius, bet ir tuos, kurie žuvo kovose dėl Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės“ (p. 185). Vėlinės represinėms ir ideologinėms struktūroms kėlė didelį rūpestį dėl galimų režimui priešišių veiksmų. Šeštojo dešimtmečio viduryje Vėlinių minėjimai Vilniuje ir Kaune išsiliejo plačiomis politinėmis jaunimo demonstracijomis, kuriose dalyvavo ypač daug akademinio jaunimo (p. 187–190). Bene pirmasis Lietuvoje J. Bagušauskas viešai prabilo apie aštuntojo dešimtmečio pradžioje (1972 m. gegužės 14 d. Kaune) susideginusio jaunuolio R. Kalantos poelgį (p. 191–200), kai jo mirties metinių proga būdavo išreiškiamos jaunimo antisovietinės nuotaikos.

Trečioje monografijos dalyje „Lietuvos jaunimo pasipriešinimo režimui slopinimas 1944–1990 m.“ atskleistas totalitarinės sistemos pobūdis: sovietinės sistemos represinių struktūrų veikla, vykdomas teroras. Autorius išryškina KGB represines priemones, taikytas visiems pasipriešinimo dalyviams, taip pat jaunimo pasipriešinimo organizacijų nariams: jie buvo kankinami saugumo būstinėse, rūsiuose, kentėjo kalėjimuose ir tremtyje. Per visą 50 sovietinio valdymo metų jaunimo persekiojimai Lietuvoje nesiliovė. Žinoma, keitėsi tik formos ir metodai, nes buvo atsižvelgiama į aplinkybes ir persekiojamųjų socialinę padėtį. Postalininiu laikotarpiu, anot autoriaus, plačiai buvo taikomos profilaktinės priemonės, mat tuo laikotarpiu buvo mažinamas politinių kalinių Sovietų Sąjungoje skaičius, kita vertus, buvo „sureikšmintas ideologinio poveikio vaidmuo“ jaunimui (p. 228). Septintajame–aštuntajame dešimtmetyje KGB už antisovietinę veiklą plačiai taikė grupėms ar pavieniams asmenims „profilaktišką apdorojimą“. Pateikiami apie tai iš LYA apibendrinantys duomenys (p. 232–233). Iš knygos puslapių sužinome ir apie NKGB rezgamą agentūros tinklą, agentų nusikalstamą veiklą išaiškinant jaunimo pasipriešinimo organizacijas ir grupes. Sovietinio valdymo metais iš viso užregistruota 109 tūkst. agentų (p. 299).

J. Bagušauskas, priskyres komjaunimo organizaciją (VLKJS) prie totalitarinį režimą Lietuvoje tvirtinusių struktūrų, atskleidžia šios jaunimo komunistinės organizacijos

atsiradimą ir augimą, pateikia statistinių duomenų (p. 260), išryškina jaunimo socialinę prievartą, kurią vykdė komunistų partija pagal formulę: „iš pradžių vyresnieji priima sprendimą, paskui jaunimui pavedama jį įgyvendinti“. Todėl jaunimo veikloje buvo apstu „komjaunuoliškų iniciatyvų“, kurios būdavo sumanytos Maskvoje ar kitose SSSR vietovėse ir kurios Lietuvos jaunimo vardu aukštesnėse valdžios instancijose būdavo priimanos ir vykdomos. Tokios „komjaunuoliškos iniciatyvos“, anot autoriaus, kaip jaunimo sovietinio patriotizmo demonstravimas, atsirasdavo viena po kitos pagal principą „imkime ir dar ką nors sugalvokime“. Tačiau visos šios kampanijos keliamas „didelis triukšmas“ darė ne tik materialinę, bet ir moralinę žalą Lietuvos jaunimui, nes „buvo patogi priemonė atitraukti jo dėmesį nuo politinių lietuvių tautos problemų“ (p. 269).

Dvasinei jaunimo prievartai stiprinti buvo kuriama ideologinė sistema, kurios tikslas – marksizmo dogmų diegimas, po sovietinio patriotizmo ir proletarinio internacionalizmo priedanga rusiškojo nacionalizmo brukimas, „nesavanaudiškos sovietinių respublikų, ir visų pirma Rusijos, pagalbos“ propagavimas, tautų istorinės atminties „plovimas“ unitarinei Sovietų Sąjungai stiprinti. Autorius konkrečios medžiagos pagrindu parodo, kad SSKP ideologai ir komunistinio režimo struktūros atkakliai nenorėjo matyti politinių visuomenės pokyčių, „fizine ir ideologine prievarta stengėsi išlaikyti politinius ir ideologinius sistemos pagrindus“, instinktyviai bijojo kiekvienos naujovės, galinčios išmušti visuomenę iš normalių vėžių (p. 291). Kadangi pasirinkto tyrimo problematika, kaip teigia pats autorius, apima visą sovietinio režimo egzistavimo laikotarpį (p. 22), tai monografijoje labai pasigendame lietuvių tautinio judėjimo (1988–1990) naujovių ir įvykių, atvedusių į Lietuvos valstybingumo atkūrimą, nušvietimo, išryškinant tiriamos problemos specifiškumą.

Beveik ketvirtadalį monografijos sudaro priedai ir informacinės rodyklės. 13-oje lentelių (p. 304–317) pateikiami apibendrinantys statistiniai duomenys, kruopščiai autoriaus surankioti iš KGB ataskaitų ir informacijų, saugomų LYA fonduose, bei skelbtų šaltinių. Priklausomai nuo sukauptos informacinės medžiagos J. Bagušauskas stengėsi kuo išsamiau pateikti KGB struktūrų atskleistų antisovietinių jaunimo organizacijų ir grupių narių bei represuotų jaunuolių skaičių. Kai kuriose lentelėse išryškinta atskleistų jaunimo organizacijų narių socialinė sudėtis, amžius, vadovai (p. 307, 311), kitose matome pasipriešinimo organizacijų narių sudėtį pagal užsiėmimą, lytį (p. 308, 310), dar kitose susisteminta jaunimo pasipriešinimo organizacijų veikla (p. 314–315) bei pateikiami apibendrinantys duomenys apie jaunimo organizacijas ir jų narius 1940–1988 m. (p. 317). Prieduose išspausdintame KGB 1940–1988 m. atskleistų jaunimo pasipriešinimo organizacijų sąrašė iš 13-oje lentelėje nurodytų 450 jaunimo organizacijų pateikiama 402 organizacijų ir grupių daugiau ar mažiau vidutinio informatyvumo metrika priklausomai nuo sukauptos medžiagos: nurodomas organizacijos ar grupės pavadinimas, vadovas, narių skaičius, veikimo vieta, susikūrimo ir atskleidimo metai, suimtų žmonių skaičius (p. 318–384). Šio priedo medžiaga tarsi analitinė studija vertinga keletu aspektų: 1) tolesnėms sovietinio laikotarpio Lietuvos istorijos studijoms;

2) atskirų Lietuvos regionų (miestų, apskričių, mokyklų) pasipriešinimo istorijai nušviesti; 3) pasipriešinimo organizacijų, grupių vadovų bei narių, deja, ne visų, išvardijimas yra kuklus jų veiklos įamžinimas.

Informatyviai papildo monografijos tekstą pavardžių (p. 405–32), geografinė (p. 433–441), pasipriešinimo organizacijų (p. 442–447) rodyklės. Be to, knygoje išspausdintos iliustracijos (jaunimo pasipriešinimo organizacijų, KGB dokumentų faksimilės, fotografijos ir kt.), paimtos iš LYA ir LVOA, gyvai papildo joje analizuojamą medžiagą. Įterptos į knygos tekstą apibendrinančios lentelės (p. 146, 219, 233, 244–246, 260, 289) taip pat didina knygos vertę, nors, deja, kai kurios atspindi nedidelį laiko tarpą.

Didelis leidinio privalumas yra tas, kad pateiktos monografijos išvados anglų kalba (p. 385–397), bet nežinia kodėl jos įterptos tarp priedų, o ne įdėtos prie išvadų lietuvių kalba (p. 293–301).

Taigi aptariamoji J. Bagušausko knyga, be abejonės, yra vertingas įnašas į lietuvių pasipriešinimo istorijos ir apskritai sovietinio laikotarpio istorijos tyrimus. Kita vertus, pasipriešinimo istorijos studijos kelia metodologinio pobūdžio klausimus, kaip suderinti pasipriešinimo ir apskritai lietuvių tautos istorinio proceso vyksmą per 50 priklausomybės metų. Tai diskutuoti klausimai, atsakymas negali būti vienareikšmis: juk negalima penkiasdešimtmečio istorinę atkarpą paneigti, išmesti iš istorijos arba ją nagrinėti tik priešpriešos – kovotojų ir jų slopintojų – terminais. Gyvenimas nestovėjo vietoje: žmonės dirbo, kūrė, augino vaikus. Šiuo požiūriu ir knygos autoriui galima nurodyti ne vieną sureikšmintą teiginį, kai reiškiniai apibendrinami atitraukti nuo likusios visuomenės dalies (p. 276, 260, 300 ir kt.), arba vietomis stinga analizuojamo reiškinio plėtotės, jo savybių nušvietimo per visą nagrinėjamą laikotarpį. Pvz., tautinė LLKJS nomenklatūrininkų sudėtis atskleista tik 1947 m. (p. 282), tačiau kaip ji keitėsi, nematyti; sovietų valdžios pareigūnų ateistinė veikla, siekiant atitraukti jaunimą nuo bažnyčios, atskleista beveik tik 1955–1958 m. atkarpoje (p. 287–289). Tačiau šios ir kitos diskutuotinos pastabos nemenkina J. Bagušausko monografijos, kurioje susisteminta ir apibendrinta gausi iki šiol neskelbta archyvinė medžiaga.

Vanda K a š a u s k i e n ė

Zbigniew Wójcik, Ignacy Domeyko: Litwa. Francja. Chile. – Warszawa–Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze. Seria wydawnicza „Biblioteka Zesłańca“, stowarzyszenie „Wspólnota Polska“, 1995. – 631 p.

Štai jau bus penkeri metai, kai geologo, gamtos mokslų istoriko, Lenkijos mokslų akademijos Žemės muziejaus Varšuvoje (*Muzeum Ziemi PAN w Warszawie*) darbuotojo, profesoriaus, habilituoto daktaro Zbigniewo Wójciko dėka turime unikalią galimybę skaityti išsamią Ignoto Domeikos (*Ignacy Domeyko*, 1802–1889) biografiją. Visai neat-sitiktinai sakau *unikalią*, nes šio rašinio tikslas ir bus parodyti tos knygos savitumą ir ne tik dėl įspūdingos apimties bei nepriekaištingo mokslinio aparato – gausių archyvinių šaltinių, daugiau nei poros šimtų pozicijų bibliografijos, puikių priedų (tarp jų ir dviejų žemėlapių bei dviejų genealoginių lentelių), Domeikos darbų chronologijos, daugybės (net dviejų šimtų penkiasdešimt šešių) iliustracijų, jų šaltinių sąrašo, santraukų ispanų bei lietuvių kalbomis ir t. t. Šiame rašinyje norėčiau akcentuoti visai ką kita manydama, kad tik ką išvardytus atributus turi kiekviena *profesionali* mokslinė studija. Kitais žodžiais tariant, norėčiau kalbėti ne tiek apie knygos formą, kiek apie jos *idėją*, suprantama, neužmirštant bene pačios įdomiausios bet kurio darbo (tebus tai ir mokslinis tekstas) dalies – autoriaus *stiliaus*. Bet prieš tai keletas žodžių apie šios monografijos istoriją – kaip ir kiekviena knyga, ji ją taip pat turi. Anot paties Zbigniewo Wójciko (p. 23, 26), šios studijos tekstas spaudai buvo paruoštas dar devintojo dešimtmečio viduryje, tačiau dėl sudėtingos tuometinės ekonominės ir politinės Lenkijos valstybės padėties, bankrutavus leidyklai, mašinraštis kartu su visomis iliustracijomis tiesiog... dingo. Tik 1993 m. autoriui pavyko dalį medžiagos rekonstruoti ir paskelbti. Taip atsirado iš karto visų tyrinėtojų dėmesį patraukęs tekstas „Ignotas Domeika. 1802–1831 metų biografijos apybraiža“¹. Beje, kiek pakoreguotas, vėliau jis tapo pirmąja čia pristatomos knygos dalimi, lakoniškai pavadinta tiesiog „Lietuva“. Pagaliau 1995 m. Vroclavo universiteto Rytų studijų centro (*Ośrodek Badań Wschodnich Uniwersytetu Wrocławskiego*) direktoriaus ir vyriausiojo Tremtinio bibliotekos (*Biblioteka Zesłańca*) redaktoriaus, istoriko, etnologo Antonio Kuczyńskiego dėka pavyko paskelbti ir visą kitą medžiagą – taip gimė šiandien recenzuojama knyga. Taigi šios monografijos kelias į viešumenę nebuvo lengvas. Kaip, beje, nebuvo paprastas ir pats Domeikos palikimo tyrinėjimas tiek praėityje, tiek dabar. Bene tiksliausiai šios problemos esmė nusakyta pačiame Zbigniewo Wójciko studijos pavadinime, tiksliau – jo paantraščiėje: „Ignotas Domeika. Lietuva. Prancūzija. Čilė“. Kitais žodžiais, norint parašyti *išsamią* Domeikos biografiją, reikėjo turėti po ranka dokumentus, saugomus šių trijų kraštų archyvuose – tiek valstybiniuose, tiek privačiuose. Tai buvo prieinama ne kiekvienam Lenkijos tyrinėtojiui, o juk būtent jie pirmieji ir

¹ Zbigniew Wójcik, *Ignacy Domeyko. Zarys biografii w latach 1802–1831*, Prace Muzeum Ziemi, 1993, Nr. 42, p. 113–184. Jau kitais metais šis darbas sulaukė ir Lietuvos istorikų dėmesio – buvo paskelbta išsami Tamaros Bairašauskaitės ir Ievos Šenavičienės recenzija (*Lietuvos istorijos metraštis. 1993 m.*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų l-kla, 1994, p. 182–188).

ėmėsi studijuoti garsiojo Adomo Mickevičiaus kraštiečio palikimą. Paradoksalu, tačiau būtent Lenkijos rankraštynei čia mažiausiai ir galėjo pagelbėti. Būtent dėl šios priežasties taip ir nebuvo parašyta Vroclavo universiteto profesoriaus, mineralogo, mokslo istoriko Kazimierzo Maślankiewicziaus studija, nors jis buvo sukaupęs daug vertingos medžiagos, o ir parašęs ne vieną išsamų straipsnį, tarp jų ir į „Lenkų biografinį žodyną“ (kartu su Tadeuszu Turkowskium). Panašiai atsitiko ir Anielai Chałubińskai, nors ši, skirtingai nuo kitų, sugebėjo panaudoti Paryžiaus archyvus ir taip detaliai nušviesti Domeikos indėlį į geografijos mokslą, kad jos darbai ir po šiai dienai neprarado savo svarbos, kam, beje, pritaria ir pats Zbigniewas Wójcik (p. 547). Tam tikra prasme naują požiūrį į atskirus Domeikos gyvenimo ir veiklos laikotarpius pateikė ir Ryszardas Benderis bei Zofia Halina Gąsiorowska, Elżbieta Helena Nieciowa ir Janusz Odrowąż-Pieniążekas, Ryszardas Schnepfąs bei Zbigniewas Sudolskis, Aniela Szwejcerowa ir Alina Witkowska bei daugelis kitų. Tačiau nė vienas iš čia paminėtų tyrinėtojų netapo *visa apimančios*, Antonio Kuczyńskio žodžiais, „analitinės monografijos“ (p. 6) apie Domeiką autoriumi. Šiuo požiūriu Zbigniewas Wójcik yra išimtis. Jam ne tik pavyko integruoti savo pirmtakų tyrinėjimus, bet ir praturtinti juos unikalnia – nes iki tol nežinoma – rankraštine medžiaga. Visų pirma Lietuvos archyvų duomenimis. Manychiau, kad būtent ši aplinkybė tapo savotišku stimulu rašyti ir toliau, kai tapo aiškesnis pats migločiausias ir be abejonės pats romantiškiausias (turiu omenyje skaitytojus, bet ne tyrinėtoją) Domeikos gyvenimo laikotarpis, nes susijęs su legendinių filomatų ir, žinoma, su Adomo Mickevičiaus vardu.

Suprantama, būta ir kitų autoriaus paskatų rašyti būtent apie Ignotą Domeiką, ne tik konkurencinė mokslo pasaulio kova ar ambicija būti pirmam. Kiekvienas istorikas ilgai puikiai suvokia, kad jo tekstai turi būti įdomūs ne tik savoje artelėje. Manychiau, kad Zbigniewui Wójcikui pavyko pasiekti tai, kad jo monografiją gali skaityti visi. Skaityti ir gauti maksimaliai tikslia, profesionaliai apdorotą informaciją. O būtent to, turint omenyje jo knygos herojų, visuomet stigo. Tiesa, Ignotas Domeika buvo ir yra geriau žinomas nei Juozapas Ježovskis, Pranciškus Malevskis, Dionizas Chlevinskis ar Dominykas Chodzka. Šią aplinkybę paaiškinti labai paprasta: kas skaitė „Poną Tada“ (o jį, bent jau Lenkijoje, skaitė beveik visi), tas negalėjo neįsidėmėti Domeikos pavardės. Kaip sakė Zbigniewas Wójcik, „Domeika visų lenkų savimonėje funkcionuoja kaip Voiskio pasakojimo herojus nacionalinėje Adomo Mickevičiaus poemoje „Ponas Tadas“. Atmintyje tų, kurie bent jau prisilietė prie šio kūrinio, jis visų pirma išliko kaip tas simpatiškas bajoras iš Naugarduko krašto, įsitikinęs, kad tai jis, o ne Doveika nušovė lokį“ (p. 28). Tiesa, jau labiau išprusęs pilietis buvo girdėjęs apie Domeikos nuopelnus Čilės Respublikai ir net tai, kad jo pensija buvo didesnė už paties šalies prezidento algą. Kitiems buvo žinoma, kad šio garbaus lenko vardu pavadintas ne tik vienas tos šalies miestas ir vienas jos kalnagūbris, bet ir retas mineralas bei ypatinga našlaičių (gėlių) rūšis. Ir tik visai garbūs literatai, Adomo Mickevičiaus poezijos gerbėjai, žinojo kur kas daugiau, kad ir tai, jog Domeika buvo Marijos Vereščiakaitės pusbrolis, o pirminiame variante poema „Ponas Tadas“ turėjo vadintis tiesiog „Žegota“ – būtent taip jaunystės bičiuliai, taigi ir

Mickevičius, vadino Ignotą Domeiką. Suprantama, tai buvo tik padriki, atsitiktiniai faktai, biografijos detalės, visuminio vaizdo apie šio asmens nuopelnus neturėta. Juolab kad žinome, jog ir visų ankstesnių Domeikos biografų pastangos užpildyti šią spragą, gal tik išskyrus visais atžvilgiais gana populiarios knygos autorę Anielą Szejcerową, iš esmės baigėsi nesėkmingai. Tad eilinių lenkų, o neretai ir Mickevičiaus palikimo tyrinėtojų sąmonėje Domeika buvo tik garsiojo poeto bendražygis. „Kai jie rašo apie Dainių [t. y. Mickevičių. – R. G.], – sakė Zbigniewas Wójcik, – labai stebisi, kad vienas iš jo bičiulių buvo kur kas daugiau nei Dievo apvaizdos siųstas žmogus jaunai Pietų Amerikos respublikai“ (p. 32). Anot studijos autoriaus, populiarus žargonas „Mickevičius ir kiti“ (*Mickiewicz i reszta*) bene geriausiai atspindi šią situaciją. Tiesa, mūsų, lietuvių, paguodai malonu girdėti, jog, Zbigniewo Wójciko manymu, vaikščiojant Vilniaus senamiesčio gatvėmis, po universiteto kiemelius ar senąsias Rasų bei Bernardinų kapines, mažiau nei kur nors kitur juntamas tas šablonas, t. y. jaučiamas ir *kitų* dvasinis buvimas. Galbūt ir taip. Bet šį kartą mums svarbu kas kita – studijos apie Ignotą Domeiką autorius sąmoningai pastatė save į gretas tų, kurie ryžosi viešai suabejoti šiuo stereotipu. O gili faktų analizė ir ne „literatūrinis“, bet „istoriškas“ įvykių vertinimas išjudino ir kitus visuomenės sąmonėje funkcionavusius supaprastintus bei emociškai nuspalvintus vaizdinius.

„Vilniaus filomatų ir filaretų pasaulis“

Taip pavadintas trečiasis monografijos skyrius. Tam tikra prasme tai visiškai savarankiška studija apie Vilniaus jaunimo organizacijas, visų pirma Filomatų draugiją. Ypačingas autoriaus susidomėjimas šiuo klausimu savaime suprantamas – juk nuo 1819 m. Ignotas Domeika buvo „vienas iš jų“. Antra vertus, akivaizdu, kad Zbigniewas Wójcik filomatizmo problematiką išmano itin gerai. Kurį laiką skaitytojui net atrodo, kad apie draugiją, jos struktūrą ir jai pavaldžias organizacijas rašoma tarytum užmiršus patį knygos herojų. Tačiau, kaip paaiškėja vėliau, toks monografijos autoriaus „užmaršumas“ turėjo savas priežastis. Taigi Zbigniewo Wójciko žinios apie „Vilniaus filomatų ir filaretų pasaulį“ itin gilios, tam įrodymas – ne tik išsami bibliografija, bet ir poleminių rašymo stilius. Visų pirma autorius atkreipia dėmesį į tai, kad, nepaisant nedidelio Filomatų draugijos narių skaičiaus ir gana trumpo jos egzistavimo laiko, istoriografija tuo klausimu yra tiesiog neproporcingai plati. Zbigniewo Wójciko nuomone, XIX a. pirmojoje pusėje tiek Vilniuje, tiek Varšuvoje, tiek kitose „mokslo sostinėse“ veikė daug legalių ir nelegalių organizacijų, tačiau nė viena jų nesulaukė tokio susidomėjimo (p. 87, 88). Kaip įrodymą autorius pateikia paradoksalią faktą, jog 1800–1831 m. Varšuvoje egzistavusi Mokslo bičiulių draugija (*Towarzystwo Przyjaciół Nauk*) sulaukė tik vienos, nors ir daugiatomės, Aleksanderio Krausharo monografijos, neskaitant kelių bendro pobūdžio studijų. Todėl Zbigniewas Wójcik, likdamas ištikimas savo norui griauti stereotipus, šį kartą itin eretiškai klausia: „Taigi ar Filomatų draugija iš esmės nėra tik legenda, kurią sukūrė liūdnei pagarsėjęs senatorius Nikolajus Novosilcevas?“ (p. 88). Ir atsako: „Be

abejonės – taip, bet ne tik“ (ten pat). O vėliau paaiškina ir plačiau. „Vienas iš svarbiausių legendos klausimų, – rašo jis, – yra ir tas, jog į procesą buvo įpainiotas Adomas Mickevičius, ir jis tardymo metu patirtiems išgyvenimams suteikė meninę formą. Kūrinytas tapo tautos kultūros šedevru. Nors ir kokie menkaverčiai būtų dokumentai, liečiantys poeto dalyvavimą Vilniaus jaunimo organizacijose, jie yra spausdinami ir ateityje bus spausdinami šaltinių rinkiniuose. Varšuvos mokslo bičiulių draugija turėjo ne vieną žvaigždę, tarp jų ir Stanisławą Staszicą bei Julianą Ursyną Niemcewiczų. Tačiau toje draugijoje nebuvo tokio lygio menininko kaip Mickevičius, o trečioji „Vėlinių“ dalis dėl savo universalumo vis dar yra aktuali. *Tokia yra realybė* [paryškinta mano. – R. G.]“ (ten pat). Būtent noras priešintis šiai realybei autorių verčia Filomatų draugijoje ieškoti ir *kitų* veikėjų. Visų pirma nustatyti Domeikos vietą slaptajame Vilniaus gyvenime. Ir nors Zbigniewas Wójcikas juokauja, kad iš esmės „nėra reikalo rašyti specialią studiją apie Žegotos veiklą Vilniaus filomatų draugijoje, nes jis ją pats parašė 1870 m. laiške Bronisławui Zaleskiui“ (p. 91), vis dėlto istorikas ją rašo. Ir ne tik todėl, kad Domeika tą informaciją pateikė praėjus net keturiasdešimt šešeriems metams po nuosprendžio paskelbimo, bet ir todėl, kad minėtame laiške, nepaisant daugybės įdomių smulkmenų, pasigendame *paties Domeikos*, likusio tų įvykių šešėlyje. „Atsiminimai atsiminimais – bet kaip buvo iš tikrųjų?“ – retoriškai klausia istorikas (p. 102). Ir duoda savą įvykių interpretaciją, paremtą ne tik memuarais, bet ir „grynais“ faktais – spausdintais ir nespausdintais šaltiniais. O kas visų svarbiausia, maksimaliai atsiribodamas nuo legendos. Tad nenuostabu, jog toks autoriaus metodas skaitytojui atveria visai kitą, gana netikėtą vaizdą. Zbigniewo Wójciko studijoje matome ne didžiavirius, bet „absoliučiai normalius“ (tai autoriaus žodžiai) veikėjus su savo problemomis, klaidomis ir abejonėmis; jaunuolius, kurie mokėjo smagiai leisti laiką, „bet tuo pat metu galvojo apie ateitį“ (p. 104). „Be jokios abejonės, – rašo knygos autorius, – draugijos nariai buvo jauni, mokėsi gerai, beveik visi dirbo, kad galėtų išsilaikyti. Visų pirma jie buvo normalūs savo rimtumu ir savo linksmumu, savo dainomis, gegužinėmis ir nesibaigiančiomis diskusijomis. Turėjo jie ir daug rūpesčių dėl būsto, darbo ir knygų. Kartais būdavo alkani, taip pat Žegota. Tiesa ir tai, kad nemylėjo užkariautojų, bet kas gi juos mylėjo? Vis dėlto jie buvo linkę tarnauti valstybei, kurioje gyveno“ (p. 113). Suprantama, filomatų procesas daug ką pakeitė, ne vienam atėmė ir norą tarnauti tai valstybei. Tačiau monografijos autoriaus nuomone, tai labai „slidi tema“, o filomatų „istorija po Novosilcevo komisijos nuosprendžio vis dėlto reikalauja specialių studijų“ (p. 132). Ypač tų filomatų ir filaretų, kurie liko Lietuvoje. Kitais žodžiais tariant, po nuosprendžio paskelbimo „filomatai rašė ne tik ilgesio kupinus laiškus“ (ten pat). Norėdamas pagrįsti savo žodžius, Zbigniewas Wójcik pasiteisina pateikė ne vieną įdomų savo knygos herojaus biografijos faktą: aprašė Domeikos iniciatyva sukurtą ir panašiais principais kaip Filomatų draugija veikusią lenkų ir rusų karininkų ratelį, nušvietė politinę Domeikos ir kitų filaretų („filaretų partijos“) veiklą Gardino gubernijos seimeliuose prieš pat 1830 metų sukilimą; parodė Domeikos pastangas išsaugoti filomatų archyvą ir t. t. Visa tai įgalino reviduoti istoriografijoje nusistovėjusią nuomonę, visų pirma paprieštarauti žymiosios knygos apie filomatų

kartą autorei Alinai Witkowskai, teigusiai, kad Novosilcevo procesas iš esmės *užbaigė* istorinį Mickevičiaus kartos likimą, nes „vėliau galima kalbėti tik apie atskirų žmonių, beviltiškai ir pilkai, kartais skausmingai, laukiančių savo paskutinės dienos, biografijų nuotrupas“². Sakiusiai, kad tikrasis tos kartos gyvenimas truko dvidešimt penkerius dvidešimt šešerius metus, vėliau tebusi „tuščia sugniuždytų, į gyvenimo nuošalę išmestų žmonių egzistencija“³. Zbigniewas Wójcik ir šį kartą tokią poziciją pakomentavo lakoniškai: „Gražiai pasakyta, bet ar tiesa?“ (p. 155). Studijos apie Domeiką autoriaus nuomone, *netiesa*, ir tai galima įrodyti ne vienu faktu. Alinai Witkowskai paprasčiausiai nebuvo žinomi visi šaltiniai, visų pirma vienas iš įdomiausių „Filomatų archyvo“ tomų⁴. Tarsi argumentuodamas prieš tokią knygos autorės poziciją istorikas pateikia visų žymiausių filomatų ir filaretų biografijas po nuosprendžio paskelbimo (p. 156–177). O tarp jų būta ne tik profesorių, inžinierių, keliautojų ar mokslininkų, bet ir aukštų valdininkų bei Rusijos armijos generolų. Taigi Zbigniewas Wójcikas nelinkęs itin pesimistiškai žiūrėti į šį kardinalų Domeikos ir jo bičiulių gyvenimo posūkį. Taip, jie ilgėjosi namų, bet, antra vertus, prieš juos atsivėrė naujas, nepažįstamas ir anksčiau tik knygų puslapiuose regėtas pasaulis. Štai kaip autorius rašo apie Domeikos nuotaikas Vokietijoje kelionės į Paryžių išvakarėse: „Tuo metu jis net negalvojo apie grįžimą Lietuvon. Turėjo daug bičiulių ir šiek tiek pinigų. Kiek galėjo, padėjo kitiems. Kvėpavo gyvenimu aukštuomenės, prie kurios jį traukė nuo vaikystės“ (p. 190). „Jie niekuomet nesijaus benamiais“, – sakė jau kitoje vietoje, šį kartą turėdamas omenyje ne tik Domeiką, bet ir Mickevičių (p. 200).

Tokią autoriaus poziciją tikrai galima pavadinti originalia. Antra vertus, nejučiomis norisi dar kartą pakartoti tik ką minėtus Alinai Witkowskai adresuotus Zbigniewo Wójciko žodžius: „Gražiai pasakyta, bet ar tiesa?“ Galbūt tokia nuostata – tai kitas perlenkimas, problemos supaprastinimas? Iš tikrųjų Mickevičiaus karta buvo tarytum pasmerkta amžinai jaunatvei: nors filomatų ir filaretų laukė ilgas, komplikuoatas gyvenimo kelias, 1823–1824 m. jų biografijos tarytum nutrūksta, tiksliau, dirbtinai nutraukiamos. Antra vertus, neteisinga būtų neįvertinti paties teismo proceso, jo nuosprendžio atspaudos tolesniam šių jaunuolių likimui, pagaliau jų psichologinei būsenai. Bet kuriuo atveju jų biografijos buvo paženklintos tuo reikšmingu jaunystės išgyvenimu⁵. Tačiau negalima nesutikti su kita autoriaus teze: dauguma buvusių filomatų ir filaretų vis dėlto išsaugojo pagrindinius savo jaunystės idealus. Bent jau Ignotas Domeika. „Su jo žiniomis ir analitiniais sugebėjimais, – rašo Zbigniewas Wójcikas, – jis būtų galėjęs kuo ramiausiai prekiauti Čilės mineralais su žymiausiomis pasaulio firmomis. Būtų uždirbęs nepalyginamai daugiau nei Santjago universiteto rektorius, tačiau jis niekuomet nesidomėjo šiuo

² Alina Witkowska, *Rówieśnicy Mickiewicza. Życiorys jednego pokolenia*, Warszawa: Wiedza Powszechna, 1962, p. 277.

³ Ten pat.

⁴ *Archiwum Filomatów*, pod redakcją Czesława Zgorzelskiego, t. 1: *Na zesłaniu*, Wrocław etc.: Ossolineum, 1973.

⁵ Plačiau apie tai žr.: Reda Griškaitė, Keletas štrichų filomatų kartos portretui, *Naujasis židinys – Aidai*, 1994, Nr. 3, p. 39–51.

praturtėjimo būdu ir niekuomet nepraturtėjo. Liko tiesiog filomatas: atsidėjo mokslui ir švietimui“ (p. 294). Iš tikrųjų ši knyga sumanyta kaip Domeikos filomato gyvenimo kelio aprašymas. Galbūt todėl joje taip nedaug vietos skiriama privačiam jos herojaus gyvenimui. Antra vertus, tai visiškai pateisinama: studijos autorius neleido sau „pakilti“ virš faktų, o jie akivaizdžiai rodė Domeikos prioritetus. „Noriu turėti nedaug; noriu gyventi ir būti naudingas kitiems, nes kitaip negyventi“, – sakė Domeika dar 1820 m. (p. 63). Kaip aukščiausią filomatų tarnavimo visuomenei apraišką, jų pasišventimo simbolį Zbigniewas Wójcikas mano esant Korano vertimą į lenkų kalbą; darbą, kurio iniciatoriai ir vykdytojai buvo „Chlevinskis (kunigas) ir Domeika – taip pat katalikas“ (p. 253). Pridurčiau, kad ne menkesnės svarbos faktų galima laikyti ir kitą Ignoto Domeikos darbą – 1845 m. Santjage, o po penkiolikos metų ir Vilniuje išspausdintą „Araukaniją ir jos gyventojus“; knygą, kuri laikoma Pietų Amerikos etnologijos klasika ir kurioje randame stebėtinai daug paralelių ne tik su 1816 ir 1817 metais „Dziennik Wileński“ spausdintomis instrukcijomis krašto etnografiniams duomenims rinkti, bet ir su žymiąja 1821 m. filomatų statistine brošiūra, tapusia vienu iš svarbiausių įkalčių teismo proceso metu. Tokių pavyzdžių Domeikos biografijoje, o ir Zbigniewo Wójciko studijoje rastume dar ne vieną. Nuskambės banaliai, tačiau knygos autorius iš tikrųjų yra puikus domeikianos, o kartu ir mickevičianos žinovas – kaip tik ką galėjome įsitikinti, ir šaltinius, ir istoriografiją jis žino iki smulkmenų.

Tačiau prieš užbaigiant pirmąją šio rašinio dalį norėtusi atkreipti dėmesį į dar vieną gana svarbų momentą. Iš keleto jau cituotų knygos fragmentų nebuvo galima nepastebėti ir kito autoriaus privalumo – originalios rašymo manieros. Zbigniewo Wójciko „Ignotą Domeiką“ vargu ar galėtume pavadinti tradicine istoriko reliacija. Netikėta jau pati monografijos įžanginė dalis: autorius savo knygą pradeda ne nuo istoriografinės apžvalgos ir ne nuo pirmųjų herojaus gyvenimo žingsnių, kaip kad įprasta biografinio pobūdžio studijai. Zbigniewo Wójciko knygos pradžia – tai 1992 metų memorialinės lentos Ignotui Domeikai atidengimo ceremonijos Varšuvoje aprašymas. Šis įvykis autoriui duoda peno apmąstymams apie tai, kiek apskritai jo amžininkams yra žinomas Domeikos vardas. Ir tai tik vienas pavyzdys. Zbigniewas Wójcikas, kurį profesija, o ir tyrinėjimo objektas, regis, visų pirma turėtų orientuoti į praeitį, nevengia rašyti ir apie dabartį, šiądien matomus istorijos pėdsakus. Toks nūdienos ir praeities derinimas (tai liečia ir iliustracinę knygos dalį) bent jau man nėra priimtinas, antra vertus, biografinė knyga gali būti rašoma ir taip. Tiesa, kartais vienokią ar kitokią formą diktuoja turimi šaltiniai, tačiau autoriaus sprendimas visuomet būna paskutinis. Įsidėmėtina ir kita: iš pradžių Zbigniewas Wójcikas tarytum leidžia kalbėti pačiai medžiagai – laiškam, memuarams, ir tik po to duoda savo santrauką to, kas buvo pasakyta jau anksčiau, žinoma, su tam tikrais akcentais ir sava įvykių interpretacija. Tačiau tema (pvz., Domeikos dalyvavimas 1830–1831 m. sukilime) tarytum suskirstoma į dvi dalis: gyvą praeities įvykių rekonstrukciją ir koncentruotą istoriko vertinimą. Todėl pirmoji jos dalis skaitoma tarytum nuotykinis romanas, o antroji jau tėra istoriko pranešimas. Skaitytojui toks stilius labai patrauklus. Antra vertus, pačiam autoriui labai sudėtingas: vieną akimirka jis skuba iš paskos šaltiniams,

kitą jau blaiviai juos vertina, reziuumuoja. Suprantama, ypač įdomūs tie istoriko vertinimai, kur jis pereina į vadinamąjį „trečiąjį lygį“, t. y. kai išvados daromos intuityviai, net nenurodant konkretaus šaltinio, ir vis dėlto atrodo įtikinamos. Štai kad ir toks fragmentas: „Be jokios abejonės, Adomas mylėjo savo Žegotą. Daugiau nei kas nors kitas žinojo jo silpnybes (nepunktualumą ir tam tikrą abejingumą savo išorei – tai broožai, būdingi tuometiniams lietuviams, gyvenantiems kaime), bet taip pat privalumus (protingas ir garbingas darbas). Žinojo, kad jo bičiulis – tipiškas paribio bajorijos atstovas, mylintis savo tėvus, seimelius ir pasilinksminimus“ (p. 30). Iš pirmo žvilgsnio tai tarytum jokiais konkrečiais faktais neparemti samprotavimai, tačiau ilgainiui, nuolat dirbant su medžiaga, istorikas jau gali rašyti ir taip. Ko gero, svarbiausia, kad bet kuriame tekste matytume ir jo autorių. O jau visai gerai, jeigu jis dar turi ir puikų humoro jausmą, kartais paryškintą nemenku ironijos kiekiu. Profesorius Zbigniewas Wójcikas būtent toks autorius.

Be pagrindinių archyvų

Jau sakiau, kad Zbigniewas Wójcikas ne tik parašė koncentruotą Ignoto Domeikos biografiją, bet ir praturtino ją nauja archyvine medžiaga, patikslindamas kai kuriuos ginčytinus faktus. Taip pagaliau pirmą kartą buvo pateikta išsami Domeikų giminės lenkiškosios šakos genealoginė lentelė (p. 40–41, įklija), ir pakoreguoti Adamo Bonieckio „Lenkijos herbyno“ bei „Lenkų biografinio žodyno“ duomenys. Vis dėlto didžiausias šio istoriko nuopelnas – iki tol nežinomų Lietuvos archyvinių šaltinių įvedimas į mokslinę apyvertą. Juolab kad tiek 1962–1963 m. išleistuose Domeikos memuaruose, tiek 1976 m. paskelbtuose filomato laiškuose Władysławui Laskowiczui įvykiai datuojami tik nuo 1831–1832 metų. Ankstesnės savo gyvenimo dokumentacijos Domeika nepaliko – turime tik keletą laiškų bei apybraižą „Filaretai ir filomatai“, deja, rašytą jau brandžiame amžiuje. Todėl ir „Lenkų biografinio žodyno“ autoriai, ir Domeikos prisiminimų bei jo korespondencijos Laskowiczui leidėja Elżbieta Helena Nieciowa, ir pagaliau 1975 m. pasirodžiusios populiarios Domeikos biografijos autorė Aniela Szejce-rowa apie tą laikotarpį užsimena vos keliais sakiniais. Taigi galima įsivaizduoti šios problematikos tyrinėtojų susidomėjimą, kai 1993 m. Zbigniewas Wójcikas paskelbė „lietuviškas“ rankraščių publikacijas: Domeikos egzaminų filosofijos magistro laipsniui gauti bei viešojo gynimo protokolą (originalas saugomas Vilniaus universiteto rankraščių skyriuje); tardymo komisijos dokumentus (originalas Lietuvos valstybės istorijos archyve) bei su šia byla susijusį išrašą iš Fizikos ir matematikos fakulteto posėdžio protokolo (originalas Vilniaus universiteto Rankraščių skyriuje); dvi filomatų laikų recenzijas (originalai Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriuje) bei 1829 m. datuotą laišką Tomui Zanui (originalas Lietuvos valstybės istorijos archyve)⁶. Studijos autoriui pavyko maksimaliai išnaudoti Vilniaus rankraštytynų galimybes. Nusi-

⁶ Zbigniew W ó j c i k, *Ignacy Domeyko. Zarys biografii w latach 1802–1831*, p. 159–179.

vilta tik kartą – universitete jau nepavyko rasti Domeikos magistrinio darbo originalo, kuris „tikriausiai buvo pasiskolintas Samuelio Dicksteino [šis tyrinėtojas dar 1921 m. tą rankraštį paskelbė spaudoje. – R. G.] ir negražintas į saugyklą“⁷. Nepaisant to, paties profesoriaus Wójciko žodžiais tariant, lietuviškoji jo monografijos dalis iš tikrųjų yra „*novum*“⁸. Vargu ar galima su tuo ginčytis. Juolab kad studijos apie Domeiką autorius nusakė ne tik savo darbo privalumus, bet ir trūkumus (sic!), tuo palengvindamas recenzentų darbą ir tam tikra prasme nurodydamas tolesnes tyrinėjimo gaires.

Taigi jau 1993 m. studijoje Zbigniewas Wójcikas atvirai prisipažino, kad, nepaisant jį lydėjusios sėkmės Lietuvos rankraštynuose, taip ir nepavyko padirbėti Maskvos, Peterburgo, Berlyno, Drezdeno, Strasbūro, Paryžiaus archyvuose, nepasisekė užmegzti ryšių su Čilės istorikais. Tyrinėtojas neslėpė, kad ir 1995 m. studija parašyta be šios medžiagos (p. 26). „Tai rimtai apribojo tikslaus atpasakojimo galimybes“, – sakė jis (p. 594, santrauka lietuvių kalba; tekstą iš lenkų kalbos išvertė Tamara Bairašauskaitė). Iš tikrųjų tai nemenkas „nusikaltimas“, ypač istorikui, pretenduojančiam į rimtą mokslinę studiją. Antra vertus, jau ne kartą sakiau (ir tai ne tik mano asmeninė nuomonė), kad Zbigniewo Wójciko „Ignotas Domeika“ vis dėlto yra analitinė monografija. Taigi matome akivaizdų prieštaravimą, norom nenorom verčiantį ieškoti atsakymo į vieną esminį klausimą: ar galima rašyti nežinant *visko*? Zbigniewo Wójciko nuomone, biografinė knyga – specifinis žanras. Čia svarbiausias autoriaus tikslas – „parodyti savo herojaus veiklos įvairiapusiškumą“, jo nuopelnus „epochos pasiekimų fone“ (p. 518). Biografinės knygos autoriaus tikslas – rašyti taip, kad „neišnyktų bendras vaizdas“ (ten pat). Tuo tarpu dėl jau minėtų priežasčių rašyti *būtent taip* Zbigniewui Wójcikui ir buvo itin sudėtinga. Autorius sakė, kad detaliam pavyko perteikti tik Domeikos biografiją Lietuvos laikotarpiu, t. y. pirmuosius trisdešimt gyvenimo metų. Tačiau nemaža trūkumų jis matė „prancūziškojoje“ savo monografijos dalyje, o itin daug paskutiniame, Čilės, laikotarpyje (p. 518). „Laimė, – sakė Zbigniewas Wójcikas, – taip atsitiko, kad Domeika iš Prancūzijos ir Čilės pastoviai rašė laiškus bičiuliams. Daug jo laiškų išliko Lenkijoje. Juose aprašė svarbius įvykius bei kasdieninio gyvenimo smulkmenas. Galbūt dėl šios priežasties ir ateityje bendras Domeikos paveikslas iš esmės nepasikeis“ (p. 594, santrauka lietuvių kalba). Tokie buvo pagrindiniai autoriaus argumentai. Iš tikrųjų iš pirmo žvilgsnio skaitytojas šių knygų spragų ir nepastebės – nors istorikas ir nematė *visko*, jo tekstas įtikinantis ir vientisas.

Suprantama, tai didelis Zbigniewo Wójciko laimėjimas. Antra vertus, ši sėkmė negalėjo išsklaidyti visų autoriaus abejonių, ypač po to, kai taip sėkmingai buvo rekonstruotas vadinamasis „Vilniaus puslapis“. Ir tai matome ne vienoje knygos eilutėje. Trumpai tariant, kad ir kokie svarbūs būtų Lenkijoje turėti šaltiniai, „naudojimas vien tik jų iškraipo bendrą filomato pasiekimų vaizdą, nes atplėšia nuo visuomeninės terpės, kurioje jie išaugo ir vystėsi, pagaliau – kurioje buvo įgyvendintos jo idėjos“ (p. 26). Kad ir kokios pateisinamos būtų šių šaltinių „nematymo“ priežastys, jų stoka daugumos istorikų

⁷ Ten pat, p. 159.

⁸ Ten pat, p. 114.

aktyse yra ir bus pagrindinis šios knygos trūkumas. Situacija gana absurdiška, nes autorius buvo pakankamai detalai informuotas apie užsienio rankraštynuose saugotus dokumentus, ypač apie Paryžiaus rankraščius. Jau 1957 ir 1959 m. profesorė Aniela Chałubińska pradėjo pirmąsias kryptingas Domeikos palikimo paieškas šio miesto bibliotekose ir archyvuose. Tuos tyrinėjimus pratęsė 1970 metais. Taip buvo rasti unikalūs rankraščiai ne tik Lenkų bibliotekoje (*Biblioteka Polska*), bet ir Prancūzijos instituto bibliotekoje (*Bibliothèque de l'Institut de France*) bei Mokslų akademijos archyve (*Les Archives des l'Académie des Sciences*). Būtent profesorė Chałubińska atkreipė dėmesį į jau ne kartą minėtą Domeikos korespondenciją su Władysławu Laskowicziumi. Ji surado ir dvidešimt vieną iki tol istorikams nežinomą Domeikos laišką Gabrieliui Augustui Daubrée⁹. Būtent ši tyrinėtoja pamėgino suregistruoti mineralus, Domeikos dovanotus Kalnakasybos mokyklai (*École des Mines*) bei Nacionaliniam gamtos istorijos muziejui (*Musée National de l'Histoire Naturelle*)¹⁰. Ir tai tik keletas pavyzdžių.

Kad būtų galima geriau įsivaizduoti Paryžiaus rankraštynuose saugomos domeikianos apimtį, paminėsiu, jog vien tik Lenkų bibliotekoje yra daugiau nei penki šimtai garsiajam Mickevičiaus bičiuliui adresuotų laiškų. Jau neminint kitų įdomių šaltinių, kad ir susijusių su Domeikos parengtu Lenkijos geografijos atlasu¹¹. Suprantama, beveik visa ši medžiaga atsispindi ir Zbigniewo Wójciko monografijoje, juolab kad kai kurie svarbiausi Domeikos rankraščiai ilgainiui buvo paskelbti spaudoje. Antra vertus, tai medžiaga iš „antrųjų rankų“, todėl ne tokia unikali kaip lietuviškoji. Tiesa, šį bei tą autoriui vis dėlto pavyko „paliesti“: jo paties žodžiais tariant, galėjo susipažinti „su kai kuriais dabar Varšuvoje, Adomo Mickevičiaus literatūros muziejuje, saugomais Lenkų bibliotekos Paryžiuje depozitais“¹². Dar sudėtingiau buvo rašyti apie čiliškąjį Domeikos gyvenimo laikotarpį. Pusiau juokais pusiau rimtai Zbigniewas Wójcikas sakė, kad gal savo autoriaus biografiją Prancūzijoje pateikė tik paviršutiniškai, bet su Čilės laikotarpiu elgėsi beveik kaip su posūniu (*po macoszemiu*) (p. 518). Tiesa, skaitytojas ir vėl vargiai pastebės šiuos knygos trūkumus: jau minėtos publikuotos Domeikos korespondencijos ir visų pirma jo memuarų dėka Čilės laikotarpis atskleistas ne ką blankiau už paryžietiškąjį laikotarpį. Tačiau, regis, ir šį kartą autorius visų pirma turėjo omenyje jam beveik neprieinamą archyvinę medžiagą. Padėtį komplikavo ir tai, jog nepaisant visos Čilės valdžios pagarbos Ignotui Domeikai rimtų jo biografijos tyrinėjimų ten taip ir nebuvo, jeigu nekalbėsime apie keletą populiarių brošiūrų (bene žymiausia dar 1936 m. išleista Bertos Lastaria Caveri knyga) bei pavienių Čilės istorikų pastangų (tarp jų visų pirma reikėtų paminėti Hernán Godoy ir Alfredą Lastrą Norambuena). Tiesa, dar 1946 m. į

⁹ Listy Ignacego Domeyki do Gabriela Augusta Daubrée, opracowała Aniela Chałubińska, *Prace Muzeum Ziemi*, 1975, nr 23, cz. 1, p. 59–94.

¹⁰ Aniela Chałubińska, Domeykiana w Paryżu, *Prace Muzeum Ziemi*, 1974, nr 21, cz. 2, p. 53–62.

¹¹ Jau anksčiau ta medžiaga buvo apibendrinta studijoje: Aniela Chałubińska, Ignacy Domeyko i jego wkład do geografii Polski, *Studium z historii geografii*, Warszawa: PWN, 1969.

¹² Zbigniew Wójcik, *Ignacy Domeyko. Zarys biografii w latach 1802–1831*, p. 114.

ispanų kalbą buvo išversti Domeikos prisiminimai, tačiau jo rankraštinis palikimas iki šiol nėra deramai tyrinėtas. Atrodo, kad itin daug šios medžiagos guli ne tiek valstybinėse, kiek privačiose saugyklose. Kaip šio rašinio autorei sakė 1999 m. vasarą Vilniuje viešėjusi ponia Paz Domeyko, jos tėvų namuose Čilėje iki šiol saugomas gausus pluoštas jos prosenelio Ignoto Domeikos rankraščių. Deja, mažai ką sakančių, nes dauguma jų rašyti filomato palikuonims nesuprantama lenkų kalba. Tikėkimės, kad kada nors šie dokumentų lobiai taps prieinami tyrinėtojams. Vilčių teikia ir tai, kad ponia Paz Domeyko, susipažinusi su Zbigniewo Wójciko monografija, kreipėsi į jos autorių, siūlydama savo pagalbą. Kas žino, galbūt netrukus ir čiliškasis Ignoto Domeikos gyvenimas įgaus daugiau autentiškumo.

Ir vis dėlto norėtusi vėl grįžti kiek arčiau mūsų kraštų. Nuskambės gana drastiškai, tačiau, mano įsitikinimu, profesorius Zbigniewas Wójcikas pakankamai neišnaudojo visai kitos, šį kartą daug lengviau prieinamos medžiagos; be to, srityje, kur šis tyrinėtojas turi ženklų nuopelnų. Turiu omenyje tą knygos herojaus gyvenimo laikotarpį, kuriam nušviesti nereikia nei Paryžiaus, nei juo labiau Čilės archyvų. Tai vadinamasis Ščiutino, arba pavadinkime jį tiesiog „pilorikiškoju“, Ignoto Domeikos gyvenimo laikotarpis. 1993 m., t. y. tais pačiais, kaip ir daug kartų minėta studija „Ignotas Domeika. 1802–1831 metų biografijos apybraiža“, buvo išspausdintas dar vienas įdomus Zbigniewo Wójciko darbas, skirtas pilorijų vaidmeniui plėtojant gamtos mokslus¹³. Šiame rašinyje istorikas ne tik įrodė, kad tos konfesijos kuruojamų mokyklų absolventai išsinešdavo „gana didelį matematikos ir gamtos mokslų žinių kiekį“, bet ir paprieštaravo nuomonei, kad XVIII a. pabaigoje – XIX a. šių disciplinų dėstymas jose buvo gana žemo lygio. Atvirkiškiai, autorius teigė, jog po XVIII a. viduryje įvykdytos Stanislovo Konarskio reformos gamtamokslinė pilorijų mokyklų kryptis dar labiau sustiprėjo¹⁴. Ir savo teiginius pagrindė konkrečiais faktais, visų pirma aptardamas jų parengtus vadovėlius. Trumpai tariant, istorikas įrodė, kad yra puikus pilorijų edukacijos žinovas. Tuo keisčiau, kad savo pagrindinėje studijoje tiek mažai dėmesio skyrė Ščiutino pilorijų mokyklai, kur, kaip žinia, Ignotas Domeika praleido net ketverius savo gyvenimo metus, ir kuriuos, žiūrint iš jau beveik dviejų šimtmečių perspektyvos, derėtų laikyti jo, kaip geologo, mineralogo, pradžių pradžia. Iš tikrųjų Zbigniewas Wójcikas negalėjo nepastebėti pilorijų auklėjimo poveikio Domeikos asmenybei. „Taigi mokyklą Ščiutine jis turėjo labai vertinti“, priėjo prie išvados net komentuodamas Domeikos parengtą Čilės švietimo sistemos reformos planą (p. 333). Antra vertus, kaip jau sakiau, platesnio tos institucijos vertinimo pasigendu. Autoriaus žodžiais kalbant, tam būtina pažinti iš dalies išlikusius tos mokyklos archyvus, t. y. reikia „specialių studijų“ (p. 47–48). Galima spėti, kad ribotos fizinės bei finansinės Domeikos biografijos autoriaus galimybės ir šį kartą neleido susipažinti su geidžiamais, nors geografiškai ir lengviau pasiekiamais rankraščiais. Tačiau priekaištaudama autoriui

¹³ Zbigniew W ó j c i k, Udział OO. Pijarów w rozwoju przyrodoznawstwa w Polsce doby Oświecenia, *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XIX w.*, pod redakcją Ireny Stasiewicz-Jasiukowej, Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Zakonu Polskiej Prowincji Pijarów, 1993, p. 219–237.

¹⁴ Ten pat, p. 221–231.

aš visų pirma turėjau omenyje ne tiek konkrečius archyvus, kiek apskritai pijoriškosios mokyklos koncepciją su visais galimais padariniais jos auklėtiniams – juk ne ką kitą, bet Domeiką Jonas Čečiotas pavadino „pijorų darbo vaisium“ (p. 104). Kitais žodžiais tariant, autorius, tiesiog idealiai aptaręs filomatiškąjį Domeikos pradą, pernelyg sumenkino pijoriškąjį elementą. Suprantama, net ir susipažinus su visa išlikusia archyvine medžiaga, vargu ar būtų galima Ščiutino laikotarpį rekonstruoti taip, kaip tai pavyko pasiekti aprašant Vilniaus laikotarpį. Tačiau esu tikra, kad nederėtų „apsiriboti tik keletu vaizdelių“ (p. 48–49). Bet tai jau būtų pageidavimas antrajam knygos leidimui. Kas žino, gal šių tyrimų dėka ne tokia jau ir abejotina atrodytų hipotezė, jog būtent Ignotas Domeika į Čilę pasikvietė pijorus ir net finansiškai parėmė jų veiklą (p. 520–521)?

Taip trumpai būtų galima nusakyti „technines“ (regis, būtent šis žodis čia geriausiai tinka) autoriaus problemas, su kuriomis jis susidūrė rašydamas savo studiją; problemas, kurias, kaip sakiau, galima įvardyti ir kaip šios knygos trūkumus. Suprantama, tik iš dalies, nes Zbigniewo Wójciko monografija vis dėlto akivaizdžiai parodė, jog gerą biografinę knygą galima parašyti ir neturint po ranka visų šaltinių.

Donas lietuvis (*Don Litwin*)

Būtent taip Adomas Mickevičius neretai kreipdavosi į savo bičiulį. Šie lakoniški žodžiai bene taikliausiai charakterizuoja Ignoto Domeikos gyvenimo kelią, tiksliau, du ryškius jo polius: Lietuvą ir Čilę. Net ir šiandien tai gana keistas derinys. Dar egzotiškiau tokia jungtis turėjo atrodyti filomato amžininkams, kaip, beje, ir pačiam Domeikai, kuris taip niekuomet ir nesugebėjo iki galo atsakyti į klausimą, kodėl didysis jo gyvenimo nuotykis užsitęsė taip ilgai. Kaip sakė Zbigniewas Wójcik, žinių apie Čilę, jos istoriją ir geografiją Domeika galėjo gauti dar Vilniuje iš „Dziennik Wileński“ publikacijų, tačiau nė vienas filomatas nė nesvajėjo, kad kažkuris iš jų taps kažkokios ten mokyklos Čilėje mokytoju. Bet tapo. Ir ne tik mokytoju. Dar ir dabar toje šalyje *Ignacio Domeyko* vadina mas mokslo apaštalu. Čilėje praleido penkiasdešimt vienerius metus. Lietuvoje – tik dvidešimt devynerius. Tačiau kaip ir dauguma jo likimo draugų, buvo visų pirma orientuotas į praeitį. Gyveno viltimi sugrįžti. 1849 m., jau tapęs Čilės Respublikos piliečiu, sakė: „Aš jau niekuomet nesugebėsiu pakeisti savo pilietybės, bet Dievas man suteikia vilties, kad nesvarbu kur – ar tai būtų Kordiljerai, ar Paneriai – mirsiu lietuvis, *Poloni nihil a me alienum puto*“ (p. 343). Anot profesoriaus Zbigniewo Wójciko, kadaise Domeika tik dėl vienos priežasties abejojo, ar priimti pasiūlymą dirbti toje svetimoje Amerikos kontinento šalyje: „Iš Čilės į Lietuvą buvo toliau nei iš Prancūzijos“ (p. 255). Istoriko teigimu, Čilėje patirtas psichologines krizes, ypač pirmaisiais metais, Domeika įveikdavo tik vienu būdu – „kopdamas į Kordiljerų kalnagūbrį įsivaizdavo, kad yra arčiau savo krašto“ (p. 303). Tokių reminiscencijų monografijoje apstu. Studijos autorius, sekdamas savo herojumi, naujajame kontinente patirtus jo išpūdžius nuolat lygina

su lietuviškais atsiminimais – žaluma Madeiroje Domeikai priminė Vilniaus apylinkes, filaretiską pieno gėrimo ceremoniją (p. 261), Rio de Žaneiro agurkai „skanesni nei lietuviški“ (p. 262), Verbų sekmadienį Brazilijoje jis „jautėsi kaip prieš šventes Lietuvoje“ (ten pat), Čilėje nuolat „gyvens rinkimais, kurie jam šiek tiek bus panašūs į seimelius Lietuvoje“ (p. 273). O 1839 m. laiške iš Kokimbo Domeika rašys: „Šiomis dienomis per Dievo Kūno šventę buvo procesija – tokia pat iškilminga, tokia pat ori, kaip kad mūsiškė, lietuviška, tik su tuo skirtumu, kad vietoj Neries ir Pilies kalno viena horizonto pusė gulėjo Ramiajame vandenyne, o kita buvo apjuosta Kordiljerų; ir, žinoma, trūko mūsų garbiųjų cechų meistrų, kurie, apsirėdę kontušais ir žiponais, su vėliavomis rankose žygiuotų tos procesijos priešakyje“ (p. 283). 1848 m., pirmą kartą žvalgydamasis po Santjagą, konstatuos, kad ši sostinė „didesnė ir labiau apgyvendinta nei mūsų Vilnius“ (p. 329). Nors apskritai, anot profesoriaus Zbigniewo Wójciko, be jokios abejonės į „sostinę [Santjagą. – R. G.] jo taip netraukė kaip į Vilnių“ (p. 299). Tiesa, sakoma, lietuviškų relikvijų ten, Čilėje, Domeika turėjęs nedaug: be pirmosios „Pono Tado“ versijos fragmentų ir trečiosios „Vėlinių“ dalies nuorašo, saugojęs tik sąsiuvinį su užrašais iš Lelevelio paskaitų (p. 66). O jo darbo kabinete tarp kitų daiktų kabojęs Aušros Vartų Dievo motinos paveikslas, didelis Adomo Jurgio Čartoriskio portretas ir Adomo Mickevičiaus fotografija. Ten buvę ir keli itin dažnai skaitomi tomeliai – draugų atsiųsti Henryko Rzewusio „Severino Soplicos prisiminimai“ (p. 288). Kaip galima spręsti iš kitų šaltinių, turėjęs ir naujausius Mykolo Balińskiego, Antano Edvardo Odyneco bei Jono Čečioto leidinius.

Bet tai tik padriki, nors ir daug sakantys faktai. Domeikos biografijoje galima rasti ir kitų, daug konkretesnių jungties *Lietuva–Čilė* apraiškų. Jau minėjau, kad 1845 m. ispanų, o 1860 m. lenkų kalba buvo išleista Domeikos studija „Araukanija ir jos gyventojai“. Sakiau ir tai, kad ši knyga – tai ženklus filomatų idealų įgyvendinimo pavyzdys. Tačiau „Araukanija“ ne mažiau svarbi ir kitu aspektu. Profesorius Zbigniewas Wójcikas pastebėjo, kad prie šios knygos teksto autorius buvo itin prisirišęs; vylėsi, kad kada nors ji bus išversta ir į kitas kalbas, visų pirma į gimtąją kalbą. Ir nors lenkiško šios knygos varianto jos autoriui teko laukti gana ilgai, net penkiolika metų, ji pasirodė ne kur kitur, o Jozapo Zawadzkiego spaustuviėje, taigi Vilniuje (iš ispanų kalbos tekstą išvertė garsus to meto publicistas ir vertėjas Leonardas Rettelis, pasirašinėjęs Jano Zamostowskio slapyvardžiu)¹⁵. Šiandien galima tik įsivaizduoti, kaip Domeikos knygą sutiko jo kraštiečiai. Po beveik trisdešimt metų laikotarpio tai buvo pirmas ryškus šio legendinio filomato vardo priminimas, jeigu nekalbėsime apie 1851 ir 1857 m. „Biblioteka Warszawska“ bei Krokuvos „Czas“ paskelbtus kelis Domeikos laiškus bei jo kelionės iš Paryžiaus į Čilę aprašymą. Tačiau bent jau Lietuvoje tos publikacijos buvo mažai kam žinomos. Iš tikrųjų klausimas įdomus jau vien dėl tos priežasties, kad istoriografijoje kol kas nemėginta svarstyti, kokią reakciją sukėlė pirmųjų Domeikos tekstų – visų pirma „Araukanijos“ –

¹⁵ Ignacy D o m e y k o, *Araukania i jej mieszkający*, Wilno: nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1860.

pasirodymas tuometinėje lenkiškoje spaudoje. Galbūt priežastis yra ta, kad knyga buvo išspausdinta Vilniuje, taigi provincijoje. Todėl, skirtingai nei pirmasis po kelių dešimtmečių emigracijos *paties Ignoto Domeikos* apsilankymas tėvynėje 1884 m. (beje, nušviestas labai vienpusiškai, remiantis tik Varšuvos ir Krokuvos spauda, visiškai nesigilinant į Vilniaus, o juo labiau į Maskvos ar Peterburgo spaudą¹⁶), pirmasis *jo tekstų* pasirodymas Domeikos biografijos tyrinėtojų taip ir liko neakcentuotas. Suprantama, reikšmingas faktas buvo pakartotinė lenkiškosios „Araukanijos“ versijos publikacija 1992 m. (iš ispanų kalbos išvertė Zofia Wasitowa), tačiau ir jos rengėjus mažai domino minėta problema. Zbigniewas Wójcik taip pat ilgiau nesustojo prie šio klausimo, pirmųjų lenkiškų Domeikos publikacijų pasirodymą apibūdino tik vienu, nors ir esminiu, sakiniu: „Domeika jau tarytum funkcionavo krašto kultūroje“ (p. 353).

Tuo tarpu net gana paviršutiniškai pažiūrėjus akivaizdu, kad „Araukanijos“ tekstas, jo rengimas spaudai, o vėliau ir knygos pasirodymas sukėlė nemažą sujudimą. 1860 m. Ignoto Domeikos vardas ne tik ėmė funkcionuoti Lietuvos intelektualų sąmonėje, bet ir ryškiai suspindėjo spaudoje. Ir čia didžiausią iniciatyvą parodė istorikas Michałs Baliński, regis, kadaise asmeniškai pažinojęs buvusį filomatą. Reikia manyti, kad ir pati „Araukanija“ Vilniuje buvo išspausdinta ne be jo tarpininkavimo. Būtent Baliński šiai knygai parašė įvadinį straipsnį, prieš tai detaliai pasidomėjęs jos autoriaus biografija: tai liudija ne tik minėtas rašiny, bet ir kiti beveik vienu metu pasirodę darbai. Kaip žinia, jau nuo 1856 m. „Gazeta Warszawska“ buvo spausdinamos anoniminės publikacijos – tuomet daug diskusijų sukėlę „Laiškai nuo Kražantės krantų“¹⁷. Šiandien jau įrodyta (o ir daugumai amžininkų tai nebuvo didelė paslaptis), kad tų rašinių autorius buvo ne kas kitas, o Baliński. Būtent šias savo publikacijas – net keturis laiškus – istorikas panaudojo filomato vardo bei jo kūrybos reklamai. Beje, tais pačiais metais pasirodžiusi „Araukanija“ nė viename „Laiške nuo Kražantės krantų“ neminima. Matyt, monografijos dar nebuvo knygnų prekystaliuose, nes pro Balińskio akis nepraslysdavo nė viena leidybinė naujovė – toks buvo pagrindinis jo rašinių tikslas. Taigi „Gazeta Warszawska“ skaitytojas buvo ne tik supažindintas su svarbiausiais Domeikos biografijos faktais, bet ir turėjo progos paskaityti keletą filomato laiškų, beje, rašytų ne kur kitur, bet į Lietuvą. Tai buvo itin reikšminga aplinkybė, dėl kurios, Balińskio žodžiais tariant, „jie nusipelnė, kad būtų ne tik perskaityti, bet ir išsaugoti“¹⁸. Ir iš tikrųjų, „Laiškų nuo Kražantės krantų“ autoriui visų pirma rūpėjo akcentuoti Domeikos, „vieno doriausių ir labiausiai apsišvietusių mūsų žemės sūnų“, ryšį su savo kraštu¹⁹. Istorikas apgailestavo, kad apie Domeikos nuopelnus pirmiausia išgirdo Amerika, Europa, o tik po to jo tėvynainiai. „Tik mums, jo kraštiečiams, negreitai teko sužinoti apie jo veikalus ir apie jo šlovę, kuriais šiandien

¹⁶ Žg.: М у р а ш к о – Л и т в и н, Торжественная встреча поляками бывшего „филарета“ Игнатия Домейки, *Виленский вестник*, 16 ноября, 1884 (straipsnis perspausdintas iš dienraščio *Московские ведомости*).

¹⁷ [Michał Baliński], Listy z nad brzegów Kroźenty (List I–XX), *Gazeta Warszawska*, 1856–1860.

¹⁸ Ten pat, (List XIV), 1860, nr 35.

¹⁹ Ten pat.

galime didžiuotis“, – sakė Balińskis²⁰. Antra vertus, jau iš pirmųjų eilučių buvo akivaizdu, kad „Laiškų nuo Kražantės krantų“ autoriui rūpėjo ne tiek Domeikos pasaulinė šlovė, kiek kiti, „pilkesni“, „kasdieniškesni“ dalykai, kuriuos ir vėl galėtume įvardyti kaip jungties *Lietuva–Čilė* paiešką.

Taigi „Laiškų nuo Kražantės krantų“ autorius sakė, kad labiausiai jį domino tie Domeikos įspūdžiai, „*kuriuos jis, bajoro sūnus ir Lietuvos pilietis, patyrė tuose tolimuose ir taip nuo mūsų šalies besiskiriančiuose kraštuose; tos įdomios išvados, kurias jis padarė šiuos kraštus lygindamas su savo tėvyne – jų klimata, žemės ūkį, papročius ir gyvenimo būdą; taigi ne visi žino apie jo garbingus jausmus, jo ilgesį savo žemei ir savo šeimai, apie kurią niekuomet nenustojo galvojęs ir kurią niekuomet nenustojo mylėjęs* [paryškinta mano. – R. G.]“²¹. Štai kodėl Balińskis savo rašiniuose negailėjo vietos korespondencijai iš krašto, kuris bent jau iš pirmo žvilgsnio „mums mažiausiai turėtų rūpėti“²². Tiesa, istorikas pabrėžė, kad Domeikos kraštiečiams buvo įdomūs ne tiek fiziniai, kiek ūkiniai ir politiniai šių žemių sąlyčio taškai. Beje, netrukus paaiškėjo, kad skirtumų vis dėlto būta daugiau nei sutapimų. „Tikriausiai nėra krašto, kuris būtų mažiau panašus į mūsų, nei tas, kuriame gyvenu“, – rašė Domeika viename iš savo laiškų²³. „Atimkite iš mūsų Lietuvos lietu, žiemą, o devynis dešimtadalius derlingos žemės pakeiskite į uolas ir kalnus – ir štai jums Čilė“, – vaizdžiai sakė kitame²⁴. Ir vis dėlto „Gazeta Warszawska“ skaitytojai turėjo būti patenkinti, nes Balińskio paskelbtoje Domeikos korespondencijoje būta visko: ir Čilės geografijos, ir istorijos ir net politikos. Visa tai davė peno gilesniems apmąstymams. „Be jokios abejonės, – rašė Balińskis, – tokių mums tolimų kraštų vidaus istorija ir tenykščių politinių grupuočių kova negali sužadinti visuotinio susidomėjimo <...>. Tačiau kai pagalvojame, kad tuos įvykius komentuoja mūsų tėvynainis, visiškai iš kitų pozicijų žiūrintis į tenykščius reikalus; kad savo mintis reiškia paprastai ir laisvai kaip garbingas bajoras (*z prostotą i swobodą poczwiwego ziemianina*), be jokios pretenzijos į mokytumą (o jo jam tikrai netrūksta), tai visa tai, ką jo plunksna užrašo, labai jaudina, – nors jis pasakoja apie tolimus kraštus ir apie visai svetimus žmones“²⁵. Maža to, šiandien atrodo, kad Domeikos biografija Balińskiui buvo puiki medžiaga savo pozicijai išsakyti tuomet itin populiaria „tarnavimo visuomenei“ tema. Šia prasme buvusio filomato gyvenimo faktai buvo tikras radinys, vadovėlinis pavyzdys, *kaip reikia gyventi*. „Ignotas Domeika, – sakė Balińskis paskutiniame savo publikacijos rašinyje, – mūsų tėvynainis ir mūsų bendrapilietis – mums visiems daro garbę, nes, permainingo likimo nublokštas į tokį mums tolimą kraštą, veltui neleidžia laiko, savo gyvenimo nešvaisto rietenoms ir tuščioms doktrinoms; ir jeigu tokioje savo padėtyje negali nieko duoti savo kraštui, išskyrus šlovę, dėl jo nuopelnų tenkančią ir jo kraštiečiams, tai bent jau energingai,

²⁰ Ten pat.

²¹ Ten pat.

²² Ten pat. (List XVI), 1860, nr 60.

²³ Ten pat. (List XIV), 1860, nr 36.

²⁴ Ten pat. (List XV), 1860, nr 51.

²⁵ Ten pat. (List XVI), 1860, nr 59.

kiek tik turi jėgų ir gabumų, prisideda prie švietimo tos tautos, tarp kurios dabar gyvena²⁶. Taigi ir pati Domeikos korespondencija, ir jos komentarai turėjo sudominti ne vieną skaitytoją: tema buvo ne tik egzotiška, bet ir aktuali. Šio populiarumo atgarsiu galima laikyti ir kitą tais pačiais metais, bet šį kartą jau „Виленский вестник“ spausdintą Domeikos laišką, kuriame daug vietos buvo skiriama ir Čilės valstiečių padėčiai²⁷. Visai tikėtina, kad ir ši korespondencija buvo paskelbta ne be Mykolo Balińskiego pagalbos. Taigi šį istoriką drąsiai galime vadinti pirmuoju Ignoto Domeikos biografu Lietuvoje, o jo „Laiškus nuo Kražantės krantų“ – pirmosiomis publikacijomis, kur buvo pasiūlyta išsamiai pristatyti šio filomato nuopelnus. Todėl nenuostabu, kad jau ne kartą minėtame įvadiniam „Araukanijos“ straipsnyje Balińskis iš esmės tik atkartoją jau „Laiškuose nuo Kražantės krantų“ išsakytas mintis – šį kartą svarbiausia buvo knygos turinys, bylojantis už jos autorių²⁸. Tą patį galima pasakyti ir apie 1861 m. išspausdintą Balińskiego straipsnį Samuelio Orgelbrando enciklopedijoje²⁹. Gal tik su vienu nedideliu skirtumu: jis buvo ne tik labai tikslus, net preciziškas, bet ir – o to leidinio pobūdis visiškai nereikalavo – labai šiltas, parašytas su neabejotina simpatija Domeikos asmeniui. „Be jokios abejonės, – sakė rašinio autorius, – moksliniai Domeikos darbai ir jo nuopelnai pedagoginiame darbe priklauso mums svetimam kraštui, bet mūsų tėvynainio žodžiai ir dorybės yra mieli jo kraštiečių širdžiai ir saldžiu džiaugsmu ataidi jo gimtajame krašte“³⁰.

Taigi visiškai pagrįstai derėtų kalbėti apie Mykolo Balińskiego įnašą į domeikianą. Būtent per Balińskį, jo rašinius, galima rekonstruoti įspūdį, kurį Lietuvoje sukėlė pirmosios Domeikos publikacijos, ypač „Araukanija“. Ir nors, skirtingai nuo „Mano kelionių“, ši knyga nebuvo tiesiogiai adresuota Lietuvos skaitytojui, „Lietuvos“ tame tekste irgi būta ne taip jau mažai. Šios aplinkybės negalėjo nepastebėti ir profesorius Zbigniewas Wójcik, nors, kaip jau sakiau, specialiai ir neakcentavo „Araukanijos“ „lietuviškumo“. Jis rašė: „Čia [t. y. Araukanijoje. – R.G.] Domeika stengėsi išryškinti visus dviejų šalių liaudies kultūros panašumus: Pietų Amerikos (Araukanija) ir Vidurio Europos (Lietuva). Panašus klimatas, miškai ir gerai įdirbti laukai – tai, ko Kokimbe seniai nematė, patys savaime piršo mintį lyginti su gimtaisiais kraštais“ (p. 320). Ir Domeika gretino, ieškojo paralelių, nors iš pirmo žvilgsnio šie kraštai atrodė tiesiog nesulyginami. Galbūt čia ir glūdi Ignoto Domeikos „Araukanijos“ sėkmės priežastis tiek Čilėje, tiek Lietuvoje. Deja, tik anuometinėje Lietuvoje. Šiandien ši knyga jau tiesiog nefunkcionuoja mūsų kultūroje.

²⁶ Ten pat, (List XVII), 1860, nr 62.

²⁷ Ignacy Domeyko, List do P. K. D., Tagua tagua (Chili), d. 15 stycznia 1860 r., *Виленский вестник*, 1860, № 49–50.

²⁸ Mich[ai] B[aliński], Wiadomość o życiu i dziełach autora Araukanji, Ignacy Domeyko, *Araukania i jej mieszkańcy*, p. 221–226.

²⁹ M. B., Domeyko (Ignacy), *Encyklopedia Powszechna*, Warszawa: nakład, druk i własność Samuela Orgelbranda, 1861, t. 7, p. 247–249.

³⁰ Ten pat, p. 249.

Jau 1989 m., pasirodžius Jonui Čečiotui skirtai profesoriaus Stanisławo Świrkos monografijai, aiškiai suvokėme, kiek mažai ir kaip paviršutiniškai težinojome apie Adomo Mickevičiaus kartą. Profesoriaus Zbigniewo Wójciko studija ne tik dar kartą patvirtino šį faktą, bet ir dar labiau paaštrino būtinybę rašyti ir apie *kitus*. Deja, kol nėra monografijos apie Juozapą Ježovskį, kol vis dar netyrinėtas Pranciškaus Malevskio rankraštinis palikimas, kol nauju žvilgsniu nepažiūrėta į Tomo Zano nuopelnus, nepaisant erudicija spindinčių Stanisławo Świrkos, Zbigniewo Wójciko, pagaliau net Alinos Witkowskos ir Zbigniewo Sudolskio studijų, vis dar galėsime sakyti: *Mickevičius mums yra nežinomas*.

Reda Griškaitė

Attila Paládi-Kovács, Ethnic Traditions, Classes and Communities in Hungary. – Budapest: Institute of Ethnology Hungarian Academy of Sciences, 1996. – 217 p.

Attilos Paládi-Kovács knyga „Etninės tradicijos, klasės ir bendruomenės Vengrijoje“ yra straipsnių, rašytų maždaug per dešimt metų, rinkinys. Dauguma jų pranešimų pavidalu buvo skaityti tarptautiniuose kongresuose ir seminaruose. Šitaip palaipsniui susiformavęs leidinys yra tarsi mozaika, kurios vientisumą sąlygoja problematika. Jau iš knygos pavadinimo matyti, kad leidinys skirtas etniškumo, socialinių veiksnių ir tradicinės kultūros problemai. Šią susipinančią probleminę visumą autorius papildė regioniniais bei istoriniais komponentais.

Socialiniam Vengrijos portretui ir kultūrinės tradicijos pobūdžiui atskleisti A. Paládi-Kovácsas pasirinko dinamišką ir kupiną dramatiškų įvykių tautos istorijos laikotarpį: XVIII–XX a. Ypač socialiai judrus buvo XIX a., kurio pabaigoje suaktyvėjo masiniai gyventojų judėjimai, vidinė migracija ir emigracija. Feodalinės sistemos išmontavimas ir kapitalistinių gamybos būdų formavimasis pramonėje bei žemės ūkyje buvo didžiulis pasikeitimas ne tik valstietijai, bet ir amatininkams, fabrių darbininkams ir kitiems visuomenės sluoksniams, pvz., nuskurdusiems kilmingiesiems. Lygiai taip pat lemtingi buvo XX a. pasikeitimai: naujos vengrų tautai nepalankios nacionalinės sienos, fašizmas, didžiuliai materialiniai ir gyventojų praradimai Antrojo pasaulinio karo metu, sovietinė socialinė ir ekonominė sistema bei vienos partijos diktatūra 1949–1989 metais.

Geografiškai A. Paládi-Kovácsas savo tyrinėjimus lokalizavo Karpatų baseine, vadinamas šį polietninį regioną Europos makroregionu. Jį sudaro Mažoji Vengrijos žemuma

(Kišalfeldas), Didžioji Vengrijos žemuma (Alfeldas) ir Transilvanijos baseinas. Į jį įeina ir kalnuotieji bei priekalnių regionai, pvz., Šiaurinės aukštumos (Felfeldas, Felvidakas). Kasdienėje vengrų kalboje Karpatų baseino sąvoka yra vartojama kaip istorinės Vengrijos sinonimas.

Knygoje nagrinėjamos problematikos apimtį rodo įvade suformuluotos užduotys. Teigiama, kad darbe siekiama nagrinėti Vengrijos tradicinės visuomenės ir kultūros reikšmingus elementus, sudedamąsias dalis ir procesus, tautos istorijos etapus ir fazes, tarpininius santykius, pastovius ir kintančius mentaliteto bruožus bei reikšmingus socialinės struktūros komponentus. Atrodo, kad vargu ar įmanoma būtų įvykdyti visas šias užduotis. Tačiau tikslus objektų ir temų pasirinkimas bei istorinis pjūvis, pateikiantis ne tik socialinį faktą, bet ir jo istorinį foną, padeda atsakyti į iškeltus klausimus.

Tyrinėjimo objektu A. Paládi-Kovácsas pasirinko socialines grupes – luomines, klases, etnines, profesines bei jų kultūrinį pavidalą. Kaip vieną svarbiausių vengrų liaudiškosios tradicijos socialinių veiksmų autorius išskyrė kaimišką gyvenimo būdą gyvenusių žemesnįjį kilmingųjų sluoksnį. Aktualizuodamas dabartyje šio sluoksnio socialinius ir ypač kultūrinius savitumus, autorius didžiausiam knygos skyriuje „Žemesniojo kilmingųjų sluoksnio visuomenė ir kultūra“ aptaria šios grupės susiformavimą, vidinę struktūrą, mentaliteto ir kultūros bruožus. Norėtusi kiek ilgiau stabtelėti ties šia tema ir pateikti svarbiausias šio skyriaus mintis.

Sakoma, kad XVIII–XIX a. Vengrija buvo „daugybės bajorų šalis“. Kilmingieji joje sudarė daugiau kaip 5%. Šis socialinės struktūros tipas skyrė Vengriją nuo kitų Europos kraštų (pvz., XVIII a. Prancūzijoje tik 0,5% gyventojų buvo laikomi kilmingaisiais). Jai analogiškos buvo tik Lenkijos ir Ispanijos visuomenės. Kalbant apie vengrų kilmingųjų luomą pasakytina, kad jis priklausė vengrų etninei grupei ir tuo buvo artimas Lenkijai, kurios elitas etniškai ir kultūriškai taip pat buvo savos valstybės dalis bei tuo iš esmės skyrėsi nuo Lietuvos to meto visuomenės.

Žemesnysis kilmingųjų luomas Vengrijoje ypač pagausėjo XVIII–XIX a., kai valstiečiams kariams, dalyvavusiems karuose su Turkija, buvo suteikiami kilmingųjų privilegijų raštai – „armalis“. Juos daugiausia gaudavo išsilavinę, užimantys padėtį asmenys. Tačiau pasitaikydavo, kad ir pasiturintys baudžiaviniai valstiečiai ar miestiečiai juos nusipirkdavo sau ar savo šeimos nariams. Bežemių kilmingųjų, neturinčių nuosavybės, o tik privilegijų raštus, reiškinys buvo XVII–XIX a. Vengrijos visuomenės savitumas.

Šios priežastys lėmė, kad nuo XVI–XVII a. žemesnysis vengrų kilmingųjų sluoksnis geografiškai koncentravosi įtvirtinimų zonoje, t. y. pasienio teritorijoje tarp Vengrijos karalystės ir Turkijos imperijos. Be to, XVIII a. daug baudžiavinių valstiečių ir kilmingųjų migravo iš šiaurinių ir vakarinių grafysčių į naujai išvaduotas grafystes Didžiojoje Vengrijos lygumoje ir rytiniame Uždunojuje. Tai buvo ne vidurinio kilmingųjų sluoksnio atstovai, bet nuosavybės neturinčio žemesniojo kilmingųjų luomo – *nobiles unius sessionis* ir „armalistų“ – sūnūs. Jie apsigyvendavo kaimuose ir miestuose, kurdavo kolonijas. Išsilavinę šio luomo nariai siekdavo pareigų administracijoje ir dažnai gana greitai už-

imdavo miestų elito padėtį. Jų įtaką stiprino ir šio luomo gyventojų skaičiaus gausėjimas miestuose. Pvz., XVIII a. 9-ajame dešimtmetyje Miškolce 30% miesto gyventojų sudarė kilmingieji asmenys. Daugelis žemesniojo kilmingųjų sluoksniu žmonių vertėsi amatais: tarp jų buvo kailiadirbių, odininkų, batsiuvių, audėjų, kalvių, račių. Kiti pragyvenimą užsitikrindavo augindami vynuoges ir versdamiesi vyno gamyba.

Kalbėdamas apie kilmingųjų visuomenę ir ypač apie žemesniąjį luomą, A. Paládi-Kovácsas pabrėžia didžiulę vidinę jo stratifikaciją priklausomai nuo teisinės, materialinės padėties, profesijos ir daugelio kitų veiksnių. Pvz., kai kuriuose Vengrijos regionuose egzistavo vietinės teritorinės kilmingųjų kategorijos, kurių privilegijos buvo pripažįstamos tik toje vietovėje, o ne visoje Vengrijoje. Socialinė kilmingųjų sluoksniu stratifikacija buvo juridiskai ir kultūriškai institucionalizuota ir derinosi su titulų bei kreipinių hierarchija, vedybinių partnerių bei krikštatėvių parinkimo taisyklėmis, administracinių postų bendruomenėje pasidalijimu, sėdimų vietų bažnyčioje pasiskirstymu, laidojimo vietų kapinėse išdėstymu.

Kitas reikšmingas dėmuo, apibūdinantis žemesniojo kilmingųjų luomo grupes, yra jų bendruomeniškumas, dažnai pagrįstas bendruomenine žemės nuosavybe ar bendros ganyklos teise – kilmingųjų compossessoratus bei savivalda. Nuo seno Vengrijoje egzistavo ir kilmingųjų kaimų bendruomenės, kurių kategorijai priklausė net turgaus miesteliai. Tai buvo autonomiški dariniai, kurie patys valdė ir vykdė teisinę savos bendruomenės priežiūrą, paklusdami ir savos grafystės jurisdikcijai. Glaudūs vidiniai ryšiai egzistavo ir kitose srityse: jie ypač buvo akivaizdūs pasirenkant vedybinius partnerius. Tradicinė endogamija išliko net iki XX a. 5-ojo ir 6-ojo dešimtmečio. Autonomiškai valdomos kilmingųjų bendruomenės gyvavo ir kaimuose, ir miestuose.

Socialinius klausimus A. Paládi-Kovácsas nagrinėja neatsiejamai nuo kultūros bruožų, mąstysenos. Autorius analizuoja ir lygina dvaro bei valstietiško namo architektūrą, kilmingųjų drabužius ir rengimosi stilių kaip kategorijas, apibūdinančias žmonių socialinę ir ekonominę padėtį, jų gyvenimo būdą, kultūrinį pavidalą. Ypač pabrėžiamas kilmingųjų luomo žmonių kilminis sąmoningumas, kuris reiškėsi savos genealogijos žinojimu, ryšių tarp savo giminės ir klanu narių palaikymu, ir patriotizmas. Kilmingųjų sluoksniu atstovai labiau nei kiti buvo prisirišę ir prie savo šeimos, ir prie istorinių platesnės savo luomo, savo kaimo, šalies ar tautos bendrijos tradicijų. Būtent vidurinio kilmingųjų luomo nariai buvo tie asmenys, kurie palaikė tautinių tradicijų puoselėjimą, rėmė tautinės kultūrinės institucijas, noriai finansuodavo mokyklų kūrimą, bažnyčias, muziejus, paminklų statybą.

Išskirdamas daugelį dalykų kaip žemesniojo kilmingųjų sluoksniu savitumus, A. Paládi-Kovácsas atkreipia dėmesį ir į abipusę kultūrinę sąveiką, ypač suaktyvėjusią tarp šio luomo ir valstietijos po baudžiavos panaikinimo 1848 m. Valstietija asimiliavo žemesniąjį kilmingųjų luomą arba, kitaip tariant, vyko šio luomo „suvalstietinimas“ ir pauperizacija. Kartu valstietija perėmė daugybę kilmingųjų kultūros elementų. Autoriaus nuomone, net ir XX a. antrojoje pusėje Vengrijos visuomenėje galima pastebėti

išlikusių kilmingųjų elgsenos bruožų. Pvz., stereotipai, apibūdinantys vengrų „nacionalinį“ charakterį, taip pat yra kilę iš vengrų kilmingųjų sluoksnio. Garsusis „vengriškasis svetingumas“, puošnių drabužių ir puotų mėgimas, arogantiškas elgsenys ir kartu dosnus dovanų ir arbatpinigių dalijimas, – visa tai iki šiol, kitų nuomone, charakterizuoja „vengriškumą“. Tačiau klausimą apie „tikrąjį vengrą“ A. Paládi-Kovácsas šiame darbe nagrinėja atskirame skyriuje „Būti tikru vengru“. Jame „vengriškumo“ samprata nuodugnai nagrinėjama įvairiais aspektais: luominiu, religiniu, socialiniu, regioniniu.

Tarsi atsvara, arba naujas dėmuo, papildantis aukščiau nagrinėtus klausimus, yra skyrius „Etninės tradicijos Vengrijoje darbinės veiklos srityje“. Išeities pozicija A. Paládi-Kovácsas pasirinko mintį, kad nuo darbo specializacijos priklauso ne tik ekonominis tipas, bet ir kintančios gyvenamosios formos, lemiančios bet kokios bendruomenės visuminės kultūros kryptį. Šiame skyriuje nagrinėjamos Karpatų baseine gyvenančių tautų profesinės tradicijos (iki XX a. 3-jojo dešimtmečio). Etnologijoje žinoma daugybė atvejų apie glaudžias sąsajas tarp regiono etninių bendruomenių ir profesinės specializacijos. Tai išryškėja ir šiame Karpatų baseino regione. Pvz., armėnai, graikai, žydai, čigonai, slovakai vertėsi prekyba ir įvairių dirbinių gamyba; vengrai, vokiečiai, bulgarai – prekybine daržininkyste, sodininkyste; vokiečiai plėtojo kalnakasybą, metalurgiją, buvo audėjai, odininkai, kaip ir vengrai – siuvėjai, kailiadirbiai, pakinktų gamintojai. Slovakai – keliaujantys aliejaus, vaistų, gydomųjų žolių, šaknų, tepalų pardavėjai buvo žinomi visoje Europoje. Nuo XVIII a. jie keliaudavo po Rusiją, kur buvo vadinami vengrų vardu. Matyt, būtent jie prekiaavo ir Lietuvoje. Ryšį tarp etninės bendruomenės ir darbinės specializacijos rodo tai, kad dažnai etninės kategorijos apibūdindavo užsiėmimą: XIX a. Vengrijoje žodžiai *žydas* buvo prekybininko, *graikas* (Transilvanijoje *armėnas*) – krautvininko sinonimai.

Paprastai etninio ir kultūrinio atskyrimo klausimus lydi tarpetniniai kontaktai. Vengrijos miesto ir kaimo bendruomenėse gyvavęs keitimasis vaikais norint išmokti antrą kalbą, o kartais ir amato, buvo vienas iš tarpetninių kontaktų reiškinijų. Aktyviausiai jame dalyvavo vengrų–vokiečių, vokiečių–slovakų, vokiečių–serbų, vengrų–slovakų, vengrų–rumunų etninės grupės. Šį klausimą A. Paládi-Kovácsas nagrinėja skyriuje „Pasikeitimas vaikais ir tarpetniniai kontaktai Karpatų baseine“. Kitus etnokultūrinį dinamiškumą lemiančius veiksnius – migraciją ir ryšių tinklą autorius aptaria skyriuje „Vidinė migracija vengriškai kalbančiame regione XVIII–XX a.“ ir „Kai kurios komunikacijos ypatybės industriniame Šiaurės Vengrijos regione“.

Taigi A. Paládi-Kovácsas šitaip iš pavienių detalių kuria vengrų kultūrinės tradicijos pavidalą. Jo įvairiapusiškumui atskleisti jis pasirenka dar vieną reikšmingą dėmenį – etninės tradicijos kaitą laike. Skyriuose „Tęstinumas ir pertraukiamumas Vengrijos kaimuose šiandien“, „Vyresniosios kartos darbas Vengrijos kaimuose šiandien“ autorius aptaria kultūrinės tradicijos dinamiką ir šiandieninį jos pavidalą, analizuodamas šiuolaikinį valstietišką ūkį bei darbo pobūdį, valstietišką gyvenimą ir mąstyseną, kaimo bendruomenės papročių ryšį su tradicija. Tačiau šalia valstietiškos kultūros kaip svarbų

sociokultūrinį komponentą jis akcentuoja darbininkiškąją kultūrą skyriuje „Tradiciniai vengrų darbininkų kultūros elementai“. Taigi ir šioje srityje autorius reikšmingą vaidmenį teikia socialiniams aspektams.

Apibendrinant pasakytina, kad Attilos Paládi-Kovácsso knyga „Etninės tradicijos, klasės ir bendruomenės Vengrijoje“ reikėtų vertinti lietuviškų etnologinių tyrinėjimų kontekste. Lyginant su lietuvių darbais, joje galima rasti panašumų ir skirtumų. Pirmiausia, kaip autorius pabrėžė įvade, jis vadovavosi istoriškumo principu. Šis principas lietuvių etnologijoje taip pat plačiai taikomas tyrinėjant konkrečias temas ar problemas kultūros reiškinių ar tradicijos raidai atskleisti. Tuo tarpu A. Paládi-Kovácsas istoriškumu vadovaujasi kiek kitaip: šis principas jam padeda suformuoti istorinį foną, išryškinantį kultūros tęstinumo ir pertraukiamumo reiškinį. Antra, A. Paládi-Kovácsso darbas yra daugiakampis, jame telpa ir etniniai, ir socialiniai, ir kultūriniai klausimai. Būtent šitoks įvairiapusiškas ir integruotas požiūris padeda atskleisti kiekvieną sociokultūrinį reiškinį kaip daugiasluoksnį platesnio tinklo dėmenį. Tokiu atveju yra svarbi mokslinio įžvalgumo jėga, padedanti atrinkti tyrinėjimams reikšmingus elementus ir detales. Antra vertus, socialinio veiksnio, kaip vidinio kultūrinės tradicijos dinamiškumo variklio, akcentavimas yra pagrindas, jungiantis pavienes detales į visumą. Manychiau, kad A. Paládi-Kovácsso knyga galėtų būti vienu iš pavyzdžių lietuvių etnologams, kai įvairiapusiška socialinė, istorinė, kultūrinė reiškinių analizė tyrinėtojų suteikia drąsos daryti platesnius apibendrinimus.

Auksuolė Čepaitienė

Леонид Е. Горизонтов, Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). – Москва: Индрик, 1999. – 269 с.

Rusų istoriko Leonido Gorizontovo monografijos „Imperinės politikos paradokasai: lenkai Rusijoje ir rusai Lenkijoje (XIX a. – XX a. pradžia)“ tema: „lenkų klausimo“ ir „rusų reikalo“ santykis nacionalinėje Romanovų imperijos politikoje nėra nauja. Naujas jos probleminis kontekstas: ieškoma lenkiškumo ir rusiškumo sąveikų, atsiradusių realizuojant valstybės integracines nuostatas.

Ne visai įprastos pasirinktos temos. Atrodo, autorius sąmoningai vengia gilintis į jo aptartoje amerikiečių, lenkų, prancūzų, rusų istoriografijoje daugiau ar mažiau nagrinėtas rusų ir lenkų santykio problemas (galbūt išskyrus rusų žemėvaldą prisijungtose žemėse). Jo dėmesį patraukė specialiai negvildenti nacionalinės politikos aspektai, „palietę gyvybiškai svarbius daugumos imperijos pavaldinių lenkų interesus“ (p. 19).

Savitą monografijos konstrukciją lėmė autoriaus sudėlioti akcentai ir tikslas parodyti, kad nerusų žemių integracijos, nacionalinės priešpriešos kainą mokėjo ir lenkai, ir rusai. Knygą sudaro dvi pakankamai savarankiškos dalys. Pirmoje „Lenkai Rusijoje, arba „laimė per prievartą“, aiškinamos programinės valstybinio nacionalizmo sociokultūrinės asimiliacijos nuostatos ir tie instrumentai, kurių naudojimas, autoriaus manymu, lėmė prieštaringas šios politikos pasekmes. Antroje – „Rusai Lenkijoje, arba „etnografinio poveikio sistema“, aprašoma rusų etninė invazija į prisijungtą teritoriją ir jos pasekmės patiems rusams. Savo ruožtu abi dalys sudaro kaip ir užbaigtos temos, tačiau antroje dalyje paliestos problemos veidrodiniu principu atspindi pirmosios dalies problemas. Antai I d. I sk. rašoma apie lenkams taikytus diskriminacinius įstatymus ir administracines priemones, turėjusias juos stumti iš gimtojo krašto, o II d. I sk. – tai bandymas aptarti administracines teisine prisijungtų žemių kolonizacijos priemones. I d. II sk. gvildenamas konfesinis lenkų nutautinimo aspektas, išreikštas mišrių santuokų teisiniu reguliavimu, o II d. II sk. aprašo daugiausia padėtį Lenkijos Karalystėje tarnavusių rusų valdininkų, kurių svarbi misija buvo gyventojų rusinimas, tačiau kuriems taip pat grėsė pavojus nutautėti. Nedaug disonuoja ir abiejų dalių trečiųjų skyrių mintis. I d. III sk. sprendžiamas imperijos nacionalinei politikai aktualus klausimas, kaip atskirti lenką nuo nelenko. II d. III sk. keliamas klausimas, kas toks buvo į lenkų kultūrinę terpę patekęs stačiatikių dvasinės seminarijos auklėtinis: rusifikatorius ar pasimetęs rusas?

Vertinant monografijos šaltinių bazę, reikia pasakyti, kad autorius labiau linkęs apibendrinti lenkų ir rusų istoriografijos teiginius ir plačiai naudoti daugiausia skelbtus epistolinius šaltinius bei memuarinę literatūrą. Reikia pripažinti, kad tai daro vykusiai ir įtaigiai. Dokumentai archyvų, kurių sąrašas išties įspūdingas (Rusijos valstybės istorijos archyvas, Rusijos Federacijos valstybės archyvas, Rusijos valstybės karo istorijos archyvas, Nacionalinis valstybinis Baltarusijos Respublikos archyvas Gardine, Vyriausiasis senųjų aktų archyvas Varšuvoje, Varšuvos miesto archyvas) iliustruoja ir paryškina gvildenamas problemas (tai pasakytina ir apie pirmą kartą įvedamus į mokslinę apyvar-tą), tačiau interpretacijų krypties ir galimybių nekeičia.

Pagrindinis monografijos objektas – valstybės nacionalinės politikos nuostatos, jų instrumentinė išraiška ir taikymo pasekmės vertinimas „iš rusiškosios pozicijos“. Autorių domina politinio ir biurokratinio elito pastangos rasti „tautinio klausimo“ sprendimą, požiūrių į lenkų integravimo galimybes kaita. Priešingos pusės atsakas į ją pajungusios politinės sistemos veiksmus lieka už monografijos ribų, tačiau toks probleminis prioritetas nesikerta su tyrimo logika.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kaip plačiai L. Gorizontovas apibrėžia regioną, kuriame buvo aktualizuotas „lenkų klausimas“. Politiniu požiūriu tai pirma autonominė, o XIX a. viduryje pavaldi Rusijai Lenkijos Karalystė ir iš prisijungtų buvusios LDK žemių sudarytos gubernijos. Teritoriniu-administraciniu požiūriu – Lenkijos Karalystės rytinės gubernijos, Vakarų krašto gubernijos (įskaitant Mogiliovo ir Vitebsko) bei Dešiniakrantės Ukrainos gubernijos (Kijevo, Podolės, Voluinės). Autoriaus manymu, „lenkų klausimo“ būta ir Vakarų kraštui gretimose (Pabaltijo, Pskovo, Smolensko) gubernijose.

Išskirdamas būtent šį, o ne kitą regioną, autorius vadovavosi vienu kriterijumi: imperijos nacionalinės politikos principais, taikytais tik lenkams. Jo manymu, į šias teritorijas galima žiūrėti kaip į Rusijos tautinių eksperimentų poligoną, tačiau šis teiginys monografijoje nėra pagrįstas. Lieka neaišku, ką autorius turi galvoje: ar tai, kad prisijungtose teritorijose buvo išbandomas imperijos integracijos ir centralizacijos modelis, ar tai, kad čia vyko tautinės asimiliacijos eksperimentas. Traktuodamas regioną kaip vieningą visumą, autorius nepastebi jo dalių politinių, visuomeninių, kultūrinių, etninių skirtumų. Kaip žinia, Rusija į juos atsižvelgė ir leisdamą įstatymus, ir administruodama.

Dvilypė monografijoje vartojama lenko samprata. Gyvenantysis Lenkijos Karalystėje autorius suvokiamas kaip įvairių socialinių sluoksnių etninis lenkas. Tačiau buvusios LDK lenkas jam veikiausiai yra etnopolitinė kategorija, siaurėjanti iki luominės išraiškos. Nors autorius nepateikia konkrečių apibrėžčių, iš tyrimo konteksto nesunkiai išvelgiama, kad „lenkais“ laikomi Vakarų gubernijų bajorai ir „šlėkta“ – Rusijos luomine politika nuo bajorų atskirtas nelegitimuotas šio luomo sluoksniu. Taip pat nesunku pastebėti, kad autorių vartojama „lenko“ sąvoka nesisiekia nuo vyraujančios lenkų (S. Kieniewicz, J. Sikorska-Kulesza, L. Zasztowt) ir prancūzų (D. Beauvois) istoriografijoje. Tačiau skiriasi nuo tos, kurią vartojo XIX a. oficialieji Rusijos sluoksniai.

XIX a. Rusijos politikų ir visuomenės veikėjų bandymai suformuluoti lenkų sampratą, kaip rodo L. Gorizontovo tyrimai, išduoda buvus kontroversinių požiūrių. Skyriuje „Kaip rasti lenką?“, arba subjekta, kuriam taikytinos vienokios ar kitokios diskriminacinės priemonės, autorius aiškiai parodo, kad imperijos politinio elito teoriniam mąstymui darė įtakos praktinė administracinė ir teisinė veikla. Lenko identifikavimo problema atsirado tik XIX a. 4–7-ajame dešimtmetyje, kuriant prisijungtų žemių bajorų teises ribojančius teisinius aktus. Diskriminuojančio pobūdžio įstatymai buvo nukreipti ne prieš luomą, bet prieš jo reiškiama politinį, kultūrinį, etninį separatizmą, kuris akumuliavosi „lenkiškume“. Oficialiosios nacionalistinės doktrinos pastangose atskirti lenką nuo nelenko ryškėjo keli kriterijai: pirmiausia etninė kilmė ir religija, nors nebuvo vieningo požiūrio į lenko ir „nestačiatikio“ sutapatinimą. XIX a. 7-ajame dešimtmetyje mėginta pasiremti tautinio identiteto kriterijumi, atsirado „vakuose gimusių gyventojų, kurie priėmė lenkų tautybę“, sąvoka. Tačiau reikėtų sutikti su autoriumi, kad nei teoriniu, nei praktiniu požiūriu Rusijos oficialioji mintis nesugebėjo nuosekliai ir aiškiai suformuluoti lenko sampratą.

L. Gorizontovo monografijos teiginiai labai prisideda prie istoriografijoje diskutuojamo klausimo, ar Rusijos politiniai sluoksniai turėjo nacionalinės politikos strategiją. Autoriaus analizuojami politikų, biurokratinių sluoksnių, visuomenės veikėjų projektai ir planai integruoti ir asimiliuoti lenkus, neutralizuoti „pavojingas“ jų politines ir etnokultūrinės įtakos rodo buvus daugybės prieštaringų koncepcijų, kurios mainėsi priklausomai nuo politinės situacijos ir imperatorių valdymo nuostatų ir iš kurių neišsirutuliojo nuosekli oficialioji koncepcija. Autoriaus manymu, per visą XIX a. Rusijos oficialieji sluoksniai suformulavo tik dvi ryškesnes antilenkiškų veiksmų programas ir jas įgyvendino. Abiejų atsiradimą išprovokavo 1863–1864 m. sukilimas. Vienos autorius – buvęs

vidaus reikalų ministro padėjėjas N. Miliutinas, Rusijoje garsėjęs liberaliomis pažiūromis, o Lenkijos Karalystėje malšinęs sukilimą ir vykdęs valstiečių reformą, griežtomis represinėmis ir administracinėmis priemonėmis naikinęs Lenkijos Karalystės atskirumą. Kitą panašią represinę programą Vakarų krašte įgyvendino M. Muravjovas, kritiškai vertinęs iki jo buvusių generalgubernatorių darbus, tiksliau – jų neveiklumą, dėl kurio stiprėjo lenkų įtaka XIX a. 4–6-ajame dešimtmetyje (p. 166–167). Taigi autorius kaip ir pripažįsta bendros strategijos nacionaliniu klausimu stoką. Kita vertus, į monografijos II d. I sk. pavadinimą iškeltas „strategijos“ terminas („Dvarininkas ar valstietis? Rusų žemėvalda lenkų klausimo sprendimo strategijoje“) rodo, kad imperijos nacionalinėje politikoje autorius įžvelgia strateginės reikšmės dalykų.

Į nenuoseklių ir prieštaringų Rusijos oficialiosios doktrinos nuostatų realizavimą autorius žvelgia per įstatymų leidimą. Svarbiausiais integracinės politikos instrumentais jis laiko lenkus diskriminuojančius įstatymus: Vakarų gubernijų bajorų karo ir valstybės tarnybos reglamentavimą, lenkų studentų normas Peterburgo ir Maskvos universitetuose ir pan. Sudėtinė šios politikos dalimi turėjo būti nenusisekusi smulkiųjų bajorų išskeldinimo iš Vakarų gubernijų programa ir iš dalies realizuotos kolonizacinės užmačios plėtojant rusų žemėvaldą prisijungtose žemėse. Kaip represinį integracinės politikos instrumentą jis mini ir politinius trėmimus.

Tačiau nagrinėdamas „lenkų išdėstymo imperijos teritorijoje vyriausybės koncepciją“ (p. 37), L. Gorizontovas atkreipia dėmesį į tai, kad, pvz., sumanymas perkelti smulkiuosius bajorus į laisvas žemes nebuvo specifinė priemonė, taikyta tik buvusios LDK gyventojams. Jos šaknys glūdėjo ne tiek antilenkiškose nuostatose, kiek patvaldystės socialinėje doktrinoje, kurią lėmė konservatyvi luominės visuomenės sandara. Iš bajorų luomo eliminuotų sluoksnių problema buvo aktuali ir centrinėse imperijos gubernijose. Norint sutvarkyti socialinę-ekonominę jų padėtį, juos taip pat ketinta išskeldinti į laisvas žemes (p. 40).

Taikliai autoriaus pastebėta, kad oficialios nacionalinės politikos antroji medalio pusė buvo lūkesčių neišsipildymas. Paradoksalu buvo tai, kad vienaip ar kitaip priverstų pasirinkti gyvenimą Rusijoje (tarnyba, studijos, tremtis) lenkų etnokultūriniai ryšiai nesilpnėjo. Pagrindiniuose Rusijos centruose kūrėsi „lenkiškumo salos“ – kraštiečių grupės, kurios padėjo išlaikyti etnokultūrinę savastį. Maža to, valstybės tarnybos struktūrose plito lenkų „žalinga įtaka“, o tai vertė valdžią XIX a. 9-ajame dešimtmetyje priimti nemaža antilenkiškų įstatymų (p. 61).

Viena įdomiausių monografijoje paliestų temų – teisinis mišrių santuokų reguliavimas. Anot autoriaus, tai buvo vienas iš nacionalinės politikos instrumentų. Istoriografijoje mišrių santuokų veiksnys tautinės asimiliacijos procese gvildentas mažai. Šioje srityje kiek daugiau nuveikė lenkų tyrinėtojai, rašę apie mišrias santuokas Lenkijos Karalystėje. Nors mišrių santuokų mastas XIX a. nėra gerai žinomas, bet L. Gorizontovas daugiau dėmesio kreipė į tai, kad valstybė, kišdamasi į šeimos institutą ir panaudodama tikybos veiksnį, bandė reguliuoti žmonių tarpusavio santykius, asimiliacinių tikslų siekė per visų gyventojų sluoksnių šeimas.

Autorius aptaria tik krikščioniškų konfesijų – katalikų, stačiatikių, protestantų, unitų – tikinčiųjų santuokų reguliavimą, valstybės ir Cerkvės poziciją jų atžvilgiu. Jis argumentuotai pagrindžia nacionalinės ir konfesinės valstybės politikos sąsajas ir palaiko istoriografinę išvadą, kad valstybės požiūrį į katalikybę formavo nacionalinis politinis veiksnys: katalikybė buvo laikoma pavojingiausia, nes ją išpažino dauguma lenkų. Taigi konfesinei strategijai buvo būdingas stačiatikybės teiktinumas, sudarant bažnytinę santuoką ir auklėjant mišrių šeimų vaikus (p. 79–80). Iš čia kilo stipriausia stačiatikybės ir katalikybės priešprieša valstybės matrimoninėje politikoje. Autorius pastebi, kad nepaisant varžymų, taikomų kitų krikščioniškų konfesijų tikinčiųjų santuokai (pvz., katalikų ir protestantų), valdžia kartais panaikindavo ją liečiančius draudimus.

Autoriaus nuopelnu laikytina tai, kad mišrių šeimų raidoje jis pastebėjo tendenciją, kuri paaiškina, kodėl valstybei ne itin sekėsi reguliuoti asimiliacinius procesus. Jo manymu, nepaisant stačiatikybės diegimo, mišrių šeimų tautinis kultūrinis klimatas labai įvairavo, dažnai priklausė nuo individualių nuostatų. Kad mišri šeima surusėtų, reikėjo ne vienos, bet kelių kartų. Mišriose šeimose taip pat vyko atvirkščias procesas – rusų kilmės asmenų nutautėjimas („gražuolių lenkių pavojus“, p. 86). Taigi tylus susitapatinimas su tauta ir konfesija trukdė asimiliaciją lygiai taip pat, kaip atviras ir sąmoningas priešinimasis rusifikacijai.

Nevienareikšmis buvo, anot autoriaus, ruso, arba „etnografinio veiksnio“, vaidmuo vykdant oficialią nacionalinę politiką. Ir čia jis skiria du aspektus: pastangas keisti imperijos pakraščių tautinę sudėtį didinant rusų skaičių ir šios politikos prieštaringas pasekmes.

Projektus kolonizuoti prisijungtas žemes, jose diegti rusų žemėvaldą autorius sieja su imperijos sprendžiamomis socialinės atramos Lenkijoje ir Vakarų krašte problemomis, taip pat su klausimu, kur, į kokius regionus nukreipti migracinius srautus, juos sureguliuoti ir subalansuoti. Autorius akcentuoja valdžios svyravimus dėl žemėvaldos tipų teiktinumo (majoratai, dvarininkų ar valstiečių žemėvalda?). Jo manymu, „etnografinio veiksnio“ politika, nors į ją buvo įdėta daug teisinių, organizacinių, finansinių pastangų, buvo netikusi, rusų kolonizacija nesusiejo imperijos centro ir jos pakraščių. To priežastimi jis laikė valdžios nesugebėjimą derinti imperijos strateginius ir situacinius tikslus, spręsti vidines Rusijos problemas (p. 153).

Kitas žmonių panaudojimo prisijungtoms žemėms integruoti klausimas susijęs su imperijos kadru politika, rusų valdininkų socialiniu ir politiniu svoriu imperijos pakraščiuose.

Rusiškojo elemento funkcionavimas prisijungtose žemėse, jo integruojantis vaidmuo – istoriografijos mažai gvildefenda tema. Kiek plačiau ją aptaria neseniai išleistoje monografijoje Andrzejus Chwalba („Polacy na służbie u Moskali“, Warszawa–Kraków, 1999), aprašęs rusų valdininkus Varšuvoje po 1863 m. Abu autoriai liečia panašias problemas, tik skirtingai jas interpretuoja. Abu daro išvadą, kad imperijai nepavyko įgyvendinti kadru politikos Lenkijos Karalystėje ir Vakarų krašte, ja nebuvo pasiektas pageidaujamas rusifikacijos efektas. A. Chwalbos manymu, nepaisant privilegijų ir lengvatų

rusų valdininkams šiuose kraštuose, Rusija neįstengė patraukti žmonių į mažiau prestižines valdiškas vietas. Biurokratinių kadro trūko pačiai Rusijai, juo labiau nesisekė užpildyti laisvų vietų prisijungtuose kraštuose, kandidatų ypač trūko policijos, teisingumo, švietimo sistemoje. L. Gorizontovas, priešingai, teigia, kad kandidatų į laisvas vietas buvo pakankamai daug (p. 175), tačiau nesėkmingos kadro politikos priežastys buvo gilesnės. Rusų kilmės valstybės tarnautojų korpuso formavimas priklausė nuo valdžios projektų, kuriuose buvo siūlomi skirtingi prisijungtų kraštų valdymo modeliai (p. 185). Jo manymu, Rusijos problema buvo ne kadro stoka ir net ne itin patraukli perspektyva tarnauti svetimame krašte. Pagrindine „rusų reikalo“ žlugimo priežastimi jis laiko politinių grupuočių tarpusavio nesutarimus formuojant asmeninę valstybės tarnautojų sudėtį, valdžios nepasitikėjimą valdininkais, užsikrėtusiais polonofiliskomis nuotaikomis (XIX a. 6–7-asis dešimtmetis), rusų valdininkų, dirbusių valstiečių komisijose, diskreditavimo kampaniją. Be to, Rusija nesugebėjo realizuoti integracinės politikos nuostatų, nes XIX a. paskutiniame ketvirtyje – XX a. pradžioje nesilaikė N. Miliutino ir M. Muravjovo politinių principų. L. Gorizontovas taip pat atkreipė dėmesį į tai, kad itin sudėtingas buvo patikimų kadro, kuriems buvo galima pavesti „rusų reikalą“, atrankos klaidimas. Komplektuodama valdininkų kadrus, valdžia buvo priversta atsižvelgti ir į Rusijos biurokratijos daugiatautiškumą, į prestižines administracines vietas Lenkijos Karalystėje atverti kelią vokiečiams, t. y. protestantams (p. 181).

L. Gorizontovas išskiria specifinę žmonių grupę, kurią valdžia ketino panaudoti rusifikaciniais tikslais. Tai buvo stačiatikių dvasinių seminarijų auklėtiniai, dėl turbinės ir socialinės padėties neturintys didesnių gyvenimo perspektyvų pačioje Rusijoje. Valdžia atviliojo juos į Lenkijos Karalystę suteikta galimybe įgyti aukštąjį išsimokslinimą Varšuvos universitete (Rusijos universitetai popų vaikams buvo uždaryti) ir daryti valstybės tarnautojo karjerą. Tai, kad studentų, buvusių seminaristų, nepavyko paversti „aklu rusifikacijos įrankiu“, aiškina tuo, jog materialiai neaprupinta, kultūrinio ir mentalinio požiūriu Varšuvai svetima ir jos nedraugiškai sutikta jaunimo grupė pasirinko kitą gyvenimo modelį: „vienai pasinėrė į mokslus, kiti protestavo prieš esamą santvarką“, t. y. jos elgseną formavo socialiniai veiksniai (p. 211).

Rusijos nacionalinės integracinės politikos vertinimuose, kuriuos autorius pateikia monografijos išvadose, esama dviejų prieštaringų momentų. Kai jis kalba apie šios politikos paradoksus ir nesėkmių priežastis – strateginių tikslų ir politinės praktikos neatitikimą, Rusijos valstybės archaišką pobūdį, tradicionalizmą, per lėtą užsibrėžtų tikslų įgyvendinimą, nesugebėjimą modernizuoti valstybę, – jis vertina imperijos politinę-visuomeninę sanklodą, valstybės centralizacijos problemas, politinės minties raidą, o kai mėgina aiškinti pozityvias prisijungtų žemių integracijos nuostatas, siūlydamas imperijos valdžios veiksmus vertinti iš jos tuometinių valstybinių nacionalinių interesų pozicijos ir pastebėdamas, kad tikslas galėjo būti pasiektas pritaikius valdymo sistemą, orientuotą „ne į slopinimo metodus, bet į plačias reformas, galinčią užtikrinti centro ir pakraščių lygiagrečią raidą“ (p. 219), jis pripažįsta imperijos politinių integracinių siekių pagrįstumą.

Aptartoji monografija Lietuvos tyrinėtojams yra pravarti keliais požiūriais. Pirmą, joje atsiskleidžia sudėtingos ir nevienareikšmės Rusijos integracinės politikos prasmės. Joje pateikta medžiaga leidžia pakoreguoti mūsų istoriografijoje priimtą gana vienusišką prisijungtų žemių, taip pat Lietuvos rusifikavimo sampratą. Antra, joje apstu medžiagos, parodančios Rusijos nacionalizmo specifiką. Trečia, ji akivaizdžiai rodo, kad dabartinės kartos istorikų tyrinėjimų nuostatas formuoja ne poreikis ieškoti vienos tiesos, bet perteikti istorinių procesų sudėtingumą.

Tamara Bairauskaitė